

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української та зарубіжної літератур і методик їх навчання

Кваліфікаційна робота
СУЧАСНА МАТЕРИНСЬКА ПРОЗА В ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОМУ
ТА МЕТОДИЧНОМУ АСПЕКТАХ

Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма «Середня освіта
(Українська мова і література, англійська мова)»

здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Шамро Уляни

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
доцент
Скуратко Тетяна Миколаївна

АНОТАЦІЯ

Шамро У. В. Сучасна материнська проза в історико-літературному та методичному аспектах: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» зі спеціальності 014 Середня освіта. Тернопіль: ТНПУ, 2025. 72 с.

У кваліфікаційній роботі окреслено тематичні й художні особливості сучасної материнської прози, проаналізовано кращі взірці материнської прози літературного Тернопілля – книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» і Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг»; схарактеризовано вплив сучасної материнської прози як різновиду пам'ятувальної літератури на емоційно-ціннісну сферу читача. Подано науково-методичні засади патріотичного виховання здобувачів освіти засобами сучасної української літератури війни загалом і материнської прози зокрема. Материнська проза розглядається як засіб формування національної свідомості і ціннісних орієнтацій здобувачів освіти старших класів закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: материнська проза, пам'ятувальна література, сучасна українська література війни, національно-патріотичне виховання дітей та молоді, освітній процес, позакласне читання, методичні рекомендації.

ABSTRACT

Shamro U. V. Modern maternal prose in historical, literary and methodological aspects: qualification work for obtaining the educational degree «master» in the specialty 014 Secondary education. Ternopil: TNPU, 2025. 72 p.

The qualification work outlines the thematic and artistic features of modern maternal prose, analyzes the best examples of maternal prose of literary Ternopil – the books of Maria Vityshyn «My Son is a Cyborg» and Lesya Orlyak «You Did

Everything You Could»; characterizes the influence of modern maternal prose as a type of commemorative literature on the emotional and value sphere of the reader. The scientific and methodological principles of patriotic education of students using modern Ukrainian war literature in general and maternal prose in particular are presented. Maternal prose is considered as a means of forming national consciousness and value orientations of students of senior classes of secondary education institutions.

Keywords: maternal prose, commemorative literature, modern Ukrainian war literature, national-patriotic education of children and youth, educational process, extracurricular reading, methodological recommendations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ МАТЕРИНСЬКОЇ ПРОЗИ.....	8
1.1. Поняття материнської прози в контексті сучасної української літератури війни.....	8
1.2. Літературні портрети сучасної материнської прози: морально-етичний та психологічний виміри.....	19
РОЗДІЛ 2. Науково-методичні засади патріотичного виховання учнів засобами літератури про сучасну війну.....	25
2.1. Національне виховання як одне з головних завдань мовно-літературної освіти школярів	25
2.2. Шляхи формування національної самосвідомості здобувачів закладів загальної середньої освіти засобами літератури про сучасну війну.....	27
РОЗДІЛ 3. Виховання національної самосвідомості й патріотизму під час шкільного вивчення сучасної материнської прози в школі.....	39
3.1. Емпіричне дослідження сприймання сучасної материнської прози здобувачами освіти.....	39
3.2. Методичні рекомендації з виховання патріотизму здобувачів закладів загальної середньої освіти під час вивчення сучасної материнської прози на уроках літератури рідного краю.....	47
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	62
ДОДАТКИ.....	72

ВСТУП

У час жертовної, кривавої боротьби за право України «сіяти у народів вольнім колі» (І. Франко) важливо переосмислити ціннісні орієнтири, особливу увагу зосереджуючи на патріотичному вихованню підростаючого покоління. У цьому контексті варто особливу увагу приділити літературній освіті школярів, адже саме українська література, на нашу думку, сьогодні виступає чинником національного відродження.

У час «гулу гармат» надважливо дбати про відродження духовності, плекати ціннісні орієнтири, формувати національну самосвідомість, патріотизм, почуття відповідальності у школярів за долю рідної країни, розвивати почуття гордості за багату літературно-культурну спадщину свого регіону, виховувати любов до читання тощо. Зауважимо, що саме художнє слово є потужним інструментом формування національної свідомості, здатне глибоко й емоційно відображати історичні реалії, моральні цінності, героїчні постаті сучасності. У цьому контексті важливим є ознайомлення здобувачів освіти з яскравими зразками сучасної материнської прози.

Сам феномен материнської прози не новий в літературі, адже твори, написані матерями про своїх дітей, існували в різних традиціях. Однак, ми пропонуємо використовувати термін «**материнська проза**» для позначення конкретних зразків сучасної літератури про російсько-українську війну, які відрізняються від «загального масиву» текстів жанрово (переважно це художньо-документальна проза) й тематично (написані матерями про синів-героїв). Вважаємо, що з часом таких текстів буде більше навіть на загальноукраїнському рівні, адже зберегти світлу пам'ять про дорогих людей, які служили Батьківщині – природно, особливо в умовах війни за виживання, яку змушений вести український народ.

Ознайомлення школярів із яскравими зразками материнської прози, на наш погляд, засвідчує, що «процес поглиблення знань дітей та молоді про захисників України, героїв сучасної російсько-української війни (зокрема жителів Тернопільської міської громади) може бути неймовірно цікавим та результативним» [72, с. 292]. Учням цікаво дізнаватися про героїчні подвиги

своїх краян, людей, яких вони знали, людей, про яких чули, людей, іменами яких називають їхні школи, вулиці, проспекти...

Твори материнської прози «дихають» справжніми емоціями, бо «написані серцем і сльозами матері» [70, с. 94]. «Це – крик душі матері. Біль втрати, який їй не дає спокою. Він прориває барикади скромності й виходить сюди – на сторінки твору, де жоден рядок не вигаданий, не zostавлений графоманом» [70, с. 94]. На наше переконання, у школах Тернопільщини на уроках літератури рідного краю варто приділити увагу вивченню яскравих зразків «материнської прози» – художньо-документальної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» (присвяченої світлій пам'яті сина Олександра Орляка) [55], книги спогадів про живі події російсько-української війни Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18] (присвяченої світлій пам'яті сина Івана Вітишина).

Зауважимо, що важливі аспекти щодо патріотичного виховання на уроках української літератури висвітлюються такими українськими ученими як Г. Білавич, Н. Волошина, В. Коваль, Б. Степанишин, Г. Токмань, Т. Яценко. Наприклад, сучасна дослідниця В. Коваль справедливо наголошує: «В основу системи патріотичного виховання на уроках української літератури в старших класах потрібно покласти правдиве слово про свій народ, його споконвічне прагнення вибороти Українську державу» [49, с. 20].

На сьогодні в українському науковому просторі немає ґрунтовних монографічних досліджень щодо розкриття образу захисника-героя російсько-української війни в сучасній материнській прозі. Тому наше дослідження є **актуальним і новаторським**.

Мета дослідження – окреслити художні домінанти та шляхи шкільного вивчення сучасної материнської прози.

Завдання дослідження:

- вивчити стан досліджуваної проблеми в методичних та літературознавчих працях;
- окреслити поняття материнської прози в контексті сучасної української літератури війни;
- дослідити художні домінанти сучасної материнської прози;

- розкрити науково-методичні засади патріотичного виховання учнів засобами літератури;
- обґрунтувати ефективні методики роботи з текстами материнської прози на уроках літератури рідного краю в закладах загальної середньої освіти, узагальнити передовий досвід учителів (на основі результатів проходження педагогічної практики);
- провести емпіричне дослідження особливостей сприймання здобувачами освіти та осмислення образу воїна-героя російсько-української війни в сучасній материнській прозі;
- розробити методичні рекомендації з виховання патріотизму здобувачів закладів загальної середньої освіти під час вивчення сучасної материнської прози.

Об’єкт дослідження – освітній процес на уроках української літератури в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – сучасна материнська проза в шкільному вивченні.

Сучасна материнська проза активно твориться в контексті літератури війни Тернопілля. В центрі таких творів – образ воїнів-героїв з Тернопільщини (художньо-документальна повість Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг», присвячена світлій пам’яті сина-героя Олександра Орляка – молодшого сержанта, командира гармати протитанкового батальйону 128-ї окремої гірсько-піхотної Закарпатської бригади; книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг», присвячена світлій пам’яті сина-героя Івана Вітишина – старшого сержанта 80-ї окремої аеромобільної Галицької бригади). Відтак, в методичному аспекті розглядаємо уроки літератури рідного краю (література Тернопільщини).

Для вирішення поставлених завдань застосовано комплекс **методів дослідження**:

1) *теоретичні* – аналіз, порівняння та узагальнення літературознавчих і методичних праць, психолого-педагогічної літератури, змісту документації закладів загальної середньої освіти;

2) *емпіричні* – анкетування, цілеспрямоване спостереження, бесіда, інтерв'ю;

3) *статистичні* – методи математичної обробки отриманих даних з метою забезпечення об'єктивності результатів дослідження.

Наукова новизна полягає в системному підході до вивчення материнської прози у контексті сучасної літератури й освітнього процесу, а також у розробці методичних рекомендацій щодо його використання для формування патріотичної свідомості учнів.

База емпіричного дослідження. Збір даних проводився на базі ТНВК «Школа-ліцей ім. Н. Яремчука № 6».

Практичне значення дослідження. Основні положення та висновки нашої роботи можуть бути також використані під час викладання у закладах вищої освіти дисциплін «Патріотичне виховання дітей та молоді засобами літератури», «Виховний потенціал уроків української літератури»; для педагогічної просвітницької роботи з батьками з метою надання їм консультативної допомоги щодо залучення до патріотичного виховання дітей; у системі післядипломної педагогічної освіти; в контексті освітнього волонтерства.

Апробацію результатів дослідження було здійснено в процесі проходження педагогічної практики, а також під час виступів на 4 наукових конференціях різного рівня: III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Проблеми філології: історія та сучасність» (Хмельницький, 21 лютого 2025 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Сучасний масмедійний простір: реалії та перспективи розвитку» (Тернопіль, 9 квітня 2025 р.); III Подільських філологічних читаннях (Хмельницький, 11 квітня 2025 р.); Всеукраїнській конференції студентської та учнівської молоді «Актуальні питання сучасної філології і журналістики» (Тернопіль, 30 жовтня 2025 р.).

Основний зміст роботи викладено в **одноосібній публікації**: Шамро У. Ідейні домінанти сучасної материнської прози. Збірник наукових праць

«Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика».

Хмельницький: Хмельницький національний університет. Випуск 18. С. 74–77.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел, додатків. Список використаних джерел нараховує 103 найменування.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ МАТЕРИНСЬКОЇ ПРОЗИ

1.1. Поняття материнської прози в контексті сучасної української літератури війни

Війна в Україні, починаючи з 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення на її територію росіян з 2022 року, окреслила теми, які будуть циркулювати у нашій літературі впродовж наступних кількох десятиріч. Осмислення образу воїна-героя сучасної російсько-української війни – безумовно, одна з центральних. У цьому контексті, на наше переконання, на передній план проступає документалістика у своїх різноманітних проявах, адже потрібно зібрати факти воєнного лихоліття для подальшого осмислення. Бо пам'ять може щось «стерти», «опустити», «не зафіксувати» чи й загалом «домислити». Протягом останніх років в українській літературі з'явилися художні твори, які пробують інтерпретувати події сучасної російсько-української війни – ствердитись, спрогнозувати майбутнє.

Значна частина сучасної воєнної літератури акцентує тему материнства, втрати та пам'яті, що виражено в таких творах, як «Ти зробив усе, що зміг» Лесі Орляк, «Мій син – кіборг» Марії Вітишин. Це так звана «материнська проза», що становить особливий пласт текстів про війну, адже вона написана болем материнського серця, надією на незабуття найдорожчої людини, що віддала своє життя за свій народ, вірою у те, що ця жертва не буде даремною: «— Ти чесно бій прийняв, / Не дбаючи про себе, / І, вражений свинцем, / Упав лицем на сніг, / Ти не помер, / А відійшов на небо, / Бо на землі / ЗРОБИВ УСЕ, ЩО ЗМІГ...» [55, с. 83]. Жіночий голос у сучасній українській літературі про війну виявляє особливу здатність передавати біль утрати, втому, але й силу відновлення й продовження життя. Цінною у цьому контексті є книга Н. Сеньовської «Дружина Героя: посібник з виживання», яка зараз перебуває у друці (видавництво «Джура», м. Тернопіль), адже дружини Героїв переважно «в тіні», а їхній голос важливий.

Окремої уваги заслуговують тексти про війну, адресовані дітям та підліткам. Вони допомагають осмислити непросту реальність, не травмуючи, а підтримуючи емоційно, вчать маленьких українців долати тривогу за близьких людей, переживати воєнні катаклізми (Віталій Запека «Полінка», «Полінка в королівстві дурниць», «Цуцик», Андрій Зелінський «Семенові зорі», Дара Корній «Пасіка Україна та інші казки з війни», Олена Мокренчук «Аліска, фронтова лисичка», «Афінка з «Куби», «Україна – мрія», Лариса Ніцой «Незламні мураші», Сергій Пантюк «Фікус Бенджамін розповідає про щастя», Артем Савва «Я – повітряна розвідниця!», Євген Степаненко та Соломія Степаненко «Абетка війни», Макс ван Форсайд «Подорож Україною та чарівний дракон» тощо). Зауважимо, що «у час жертвової війни за незалежність України, надважливим є відродження духовних цінностей народу, навернення дітей і молоді до національно-культурних традицій, ціннісних орієнтирів» [75, с. 154]. Саме тому, на нашу думку, переформатування потребують і шкільні програми, у яких важливе місце мають посідати твори митців рідного краю, що стали на захист своєї Батьківщини. У цьому контексті «на уроках літератури рідного краю у школах Тернопільщини доцільним буде ознайомлення школярів із яскравими зразками «материнської прози» – патріотичною повістю Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» (присвячена світлій пам'яті сина-Героя Олександра) та книгою Марії Вітишин «Мій син – кіборг» (присвячена світлій пам'яті сина-Героя Івана), які вийшли друком за сприяння видавництва «Джура» (м. Тернопіль)» [75, с. 155].

Отже, проза воєнного часу надзвичайно різноманітна, багат шарова. Укладачі альманаху «Вічність трива цей день... Художні хроніки війни» [102] зосереджують увагу на так званій «строкатості» (Н. Герасименко) сучасної воєнної прози («Дерева, що тримають мою землю коренями...» [26, с. 236]), що проявляється через «різножанровість: ... щоденникові нотатки Любові Долик, фронтовий літопис Олександра Хоменка, новелістика й оповідання (Лариси Донисенко, Тетяни Белімової, Ольги Вовк, Олега Германа), публіцистика Олександра Вільчинського, етюди-рефлексії з передової Марії Олещенко, авторські казки Ірен Роздобудько, Галини Вдовиченко та Олени Лань (Чехія)»

[26, с. 236]. Важливою рисою художньої структури цих текстів є фрагментарність, монтажність, наявність візуальних або аудіоелементів (в есеїстиці та поетичних відеопроєктах), а також інтермедіальність – діалог із фотографією, листом, воєнним щоденником, графікою.

Зауважимо, що у таких текстах про війну поступово формується новий тип героя – Людини-Людства, яка не шукає слави, а чинить опір, виконує свій святий обов'язок мовчки, але внутрішньо зростає як громадянин і як особистість.

Часто у сучасній українській літературі про війну герої мають прототипи – реальних воїнів волі (наприклад, «В степу під Авдієвкою» О. Вільчинського, «Герої, херої та не дуже» В. Запеки тощо). Так, у передмові до роману «Герої, херої та не дуже» В. Запека (позивний Спілберг) зауважував: «Усі персонажі роману мають прототипів. Головний Герой «списаний» з Дяді Вані» [38, с. 10].

У сучасній українській поезії «домінують жанри верлібру, поезії-монологу, поезії-сповіді, молитви, які передають внутрішній досвід, інтимний або громадянський протест» [75, с. 155]. Зокрема, поезія Юрія Андруховича, Гліба Бабіча, Олени Герасим'юк, Бориса Гуменюка, Артура Дроня, Сергія Жадана, Катерини Калитко, Максима Кривцова, Юрія Матевощука, Олени Степаненко тощо відзначається багатством художніх метафор, риторичних фігур, символів-архетипів («мати», «хата», «пшениця», «жито», «прапор», «кров», «пісня», «сонце», «річка», «земля», «дорога», «справжнє ім'я», «рушник», «вишиванка»), і, водночас, граничною лаконічністю й жорсткою правдою реальності. Укладачі альманаху «Вічність трива цей день... Художні хроніки війни» [26, с. 2023] виокремлюють «українську поезію під час нової хвилі війни» (Т. Головань), відносячи сюди «твори А. Багряної, О. Башкірової, Ю. Бережко-Камінської, Т. Гаврилів, Н. Гаврилюк, Д. Гладун, І. Гончар, С. Жадана, М. Жайворона, І. Зелененької, І. Ківи, Г. Синьоок, В. Клічака, Ю. Коваліва, Н. Ковальчук, Г. Крук, Д. Лазуткіна, Л. Ланської, Н. Левченко, О. Луцишиної, Т. Маленької, Н. Маринчак, М. Микицей, Я. Муравецької, І. Павлюка, Л. Панасюка, О. Слоньовської, В. Тимчука, Т. Череп-Пероганич, Ю. Шевель, Г. Яструбецької та ін.». [26, с. 442].

Зміщується і система цінностей: «окрім «героїв першого плану» (ті, хто на передовій), все більше уваги привертають «герої другого плану» (ті, хто тримає тил, волонтерить, оплакує, пам'ятає, навчає). Героїзм набуває значення щоденного, «тихого» подвигу – від перебування на лінії вогню до тривалої й багатоаспектної підтримки фронту. Тобто, герой не завжди є воїном, а може бути волонтером, матір'ю, яка втратила сина, капеланом, журналістом, лікарем, учителем тощо. Це яскраво простежується і у сучасній українській військовій драматургії (І. Бесчетнова, І. Гарець, О. Гапєєва, Н. Захоженко)» [75, с. 155].

Зауважимо, що поняття героїзму в сучасній українській літературі війни трактується не як пафосне возвеличення дій, а як глибоко усвідомлена відповідальність перед собою, іншими та державою. Герой – це не міфологізована постать, а конкретна людина, що діє в межах реального часу і простору, здатна на вибір, самопожертву, витримку. Так, наприклад, у творах Лесі Орляк («Ти зробив усе, що зміг»), Артема Чеха («Точка нуль»), Марії Вітишин («Мій син – кіборг»), Віталія Запеки («Герої, херої та не дуже», «Бабах на всю голову») персонажі відзначаються рельєфною багатовимірністю – з переживаннями, страхами, гідністю, болем, силою духу. Автори прагнуть передати внутрішню моральну силу персонажа, що чинить опір злу не заради слави, а в ім'я справедливості, свободи, життя. Так, наприклад, у збірці воєнної прози Віталія Запеки «Бабах на всю голову» [38] розкрито, як у складних обставинах українці зберігають людяність, прагнуть гідно іти своєю життєвою стежиною, зробити правильний вибір, бо ми маємо одне Богом дане життя, бо «усе життя одні цифри. Народився – відразу тобі цифри – дата народження. Помреш – і знову цифри на могилці. Хоча, як задуматися, усе життя тоді в цьому тире. Короткій рисочці між датами народження та смерті...» [38, с. 95]. І так важливо, щоб та рисочка між цифрами була наповнена сенсом: «може, той сенс має дві частини – особисту та загальну?» [38, с. 105].

Як зазначає Віталій Портников, «для письменника війна – це вибір дивовижних сюжетів, яких, на щастя, не пропонує мирне життя. Приклади самопожертви, героїзму, солідарності, а водночас – зради, боягузтва, підлости. Цих сюжетів стільки, що бракує творчих сил і часу розібратися в них. Не

випадково найкращі книжки про війну, як правило, з'являються після того, як війни закінчуються. Не випадково класичні книжки про війну – це не патос, а переживання, долі людей у світі, який ніколи уже не буде довоєнним» [102, с. 9].

Література війни документує смерть як невід'ємну частину буття, але робить це виважено, без надмірного натуралізму. Втрата зображується не лише як трагедія, а й як каталізатор внутрішнього переродження особистості. Творити літературу війни – це свого роду зцілюватися зсередини, долати колективну травму. Погоджуємося з думкою Богдани Матіяш, що «мусимо говорити, щоб знати правду і щоб ніхто не мав спокуси нічого приховати. Говорити, щоб не дати шансів брехні й пропаганді. Говорити, щоб не забути. Зрештою, щоб могли далі жити; щоб травми, яких ми досвідчили, не знищили нас зсередини» [102, с. 55].

Феномен смерті в сучасній літературі війни автори осмислюють через історичну правду та національну пам'ять (часто завдяки нанизуванню образів-символів: розпач, гнів, протест, вдячність, обов'язок, продовження життя). Таким чином, у словесному мистецтві втрата постає не кінцем, а, радше, переходом у вимір пам'яті, бо «є спогади, які несуть біль, а є ті, які несуть тепло, світло, щоб зменшити біль» [18, с. 93]. Тобто, пам'ять – не просто відтворення подій, а механізм збереження індивідуальної гідності, сили народного духу, національної тяглості та загальнолюдських етичних орієнтирів.

Худонь-літературне осмислення пам'яті охоплює як індивідуальні, так і колективні прояви – пам'ять матері про сина, пам'ять дружини про чоловіка, спогади побратима, фіксація місця бою, імен, дат, навіть пейзажу, що втрачає мирність. Саме тому в сучасній літературі війни виокремлюється цілий пласт текстів – пам'ятувальних, де пам'ять є ідейною домінантою, бо вона «тримає», дає сил пережити біль втрати. Яскравими зразками такої літератури є книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18], художньо-документальна повість Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55], поетичні збірки Ольги Стецюк «Сум» [80], «Біль» [81], «Туга» [82] тощо. Така література не лише «береже світло пам'яті» про загиблого Героя, але й допомагає пережити трагедію, дає сил тим, хто

зневівся, бо втратив найдорожче: «Біль – це коли душу і серце щось розриває. / Туга – це усвідомлення того, що міг, та не зумів. / Сум – це найстрашніший каламбур почуттів: / Клубок у горлі, сотні запитань і знов пекучий біль...» [80, с. 5].

Мусимо додати, що «сучасна українська література про війну виконує не лише пам'ятувальну (та естетичну, виховну, моральну), а й меморативну функцію. Опираючись на це, виокремлюється ще один важливий пласт текстів – меморіальні (за Т. Пилипець), до яких відносяться твори тих захисників, що загинули, боронячи рідну землю від руки загарбника (Гліб Бабич, Максим Кривцов, Михайло Микусь, Юрій Руф). Це своєрідний матеріально-метафізичний пам'ятник для них» [75, с. 155].

Зауважимо, що література війни належить до так званого мистецького метамодернізму, завданням якого є: реконструкція світу, відновлення сенсу, увага до серйозного, справжнього, повернення до універсальних істин і цінностей, креативна свобода у побудові неоміфологічних моделей, а відтак, інтерес до автентичності, фольклору, до досвідів мислителів-геніїв попередніх епох. Також метамодерністська людина зосереджується на ідеях екофутуризму – створення середовища для гармонійного співіснування людини, природи і техніки. Гостро постають питання техноетики – наскільки можна дозволяти техніці впливати на фізичне, суспільне, духовне життя людини, як ставитися до штучного інтелекту, співіснувати, співдіяти з ним. «Тепер мистецтво фокусується на характері й досвіді конкретної людини. Закономірно, що в сучасному мистецтві помітно зростає інтерес до Людини, витворюється своєрідний образ Людини Людства, адже сучасна метамодерністська людина явно стомила від тотальної іронії, пародіювання, гри, маскараду, особливо у час війни, а тому довіра, конструктив, єднання, сміливість бути щирим та емоційним – важливі аспекти змістового наповнення та жанрово-стильових експериментів сучасної літератури» [75, с. 155]. Важкі часи породжують складні теми для переосмислення і витворюють світлі образи, на які хочеться рівнятися, яких хочеться наслідувати. Таким наскрізним образом у воєнній літературі загалом та материнській прозі зокрема є образ воїна-героя, воїна

світла. Таке узагальнення ми можемо зробити на основі книг Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18] та Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55].

Наголосимо, що образ захисника України здавна є ключовим в українському письменстві, адже одним із видів суто чоловічих занять завжди була військова справа. Самооборона, захист своєї родини, рідної землі і нині вважається священним обов'язком кожного справжнього чоловіка. Так, здається, було справіку.

Основне заняття будь-якого воїна в усі часи це битва. Важливе значення для битви з найдавніших часів відігравав герць – поєдинок між двома найсильнішими витязями, що представляли інтереси двох ворожих таборів. Кажуть, що іноді за перемогою у герці і визначалася перемога – тобто до «великої битви» справа не доходила. Неймовірним здається факт, що до герцю часом ставали і жінки.

Сьогодні, у час воєнного лихоліття, теж витворюється образ хороброго українського воїна світла, який жертвовно обороняє рідну землю від російських загарбників.

Зауважимо, що образ воїна світла сьогодні постає не лише як носія фізичної сили чи військової вправності, а й як уособлення національного, морального та екзистенційного опору. У цьому контексті художні твори про російсько-українську війну виконують функцію не лише художньо-естетичну, а й соціокультурну, меморіальну, виховну й ідентифікаційну. Постать воїна-героя в них постає багатоплановою, психологічно загостреною та символічно навантаженою.

Передусім, сучасна воєнна література фіксує нову культурну парадигму, в якій образ воїна подається не через призму радянського міфу «героїчного подвигу», а як трагедійний, екзистенційно вкорінений і глибоко особистісний персонаж. Це «Людина-Людства, яка чинить спротив не з примусу, а з особистого вибору, яка усвідомлює не тільки ціну перемоги, а й моральні дилеми війни: життя і смерті, відповідальності і втрат, обов'язку і травми» [75, с. 155].

Особливістю сучасної репрезентації образу воїна є зміщення акцентів із зовнішнього героїзму на внутрішній, духовний. Літературні персонажі – не міфологізовані безстрашні «солдати удачі», а звичайні люди: вчителі, лікарі, водії, програмісти, які пішли на фронт, бо відчули відповідальність за свою державу, близьких, майбутнє. Їхній героїзм полягає не лише в бойовому подвигу, а в здатності вистояти, не зламатися, залишитися людиною в нелюдських обставинах.

Наголосимо, що «часто репрезентація образу воїна в сучасній воєнній літературі є носієм колективної пам'яті. Часто твори стають літературними некрологами, присвятами загиблим побратимам (як, наприклад, у поезії Бориса Гуменюка, Вікторії Амеліної, Тетяни Винник), або ж своєрідними маніфестами пам'яті (приурочені загиблим захисникам). У цьому контексті виокремлюється цілий пласт літератури – пам'ятувальної» [73, с. 90]. До такого типу можемо віднести і кращі взірці материнської прози – твори матерів-сиріт, приурочених світлій пам'яті їхніх синів-героїв (наприклад, повість Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55], книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18], поетичні збірки Ольги Стецюк «Біль...» [81], «Сум...» [80], «Туга...» [82]). Вважаємо, що саме такі художні тексти «мають меморіальну функцію, створюючи морально-історичний пантеон сучасного героїзму. Такі тексти мають особливе емоційне навантаження й здатні працювати як інструмент виховання пам'яті у підростаючого покоління» [75, с. 155].

Окремий вектор сучасної української літератури війни – жіночі образи на війні, які також формують нову палітру героїчного. У прозі І. Роздобудько, Є. Кононенко, Н. Девдери жінки-парамедиків, волонтерки, військові постають як учасниці бойових подій, але водночас – як матері, дружини, сестри, що зберігають осередок людяності в умовах руйнування. Вони доповнюють канон воїна-героя елементами внутрішньої ніжності, беззахисності, любові.

Зауважимо, що тип «жінка-воячка» – це образ національно свідомої жінки, для щастя якої замало родинного затишку, для неї важливим є майбутнє рідного краю, його незалежність. Це горда й сильна жінка, яка знає ціну

боротьбі, відчуває ментальну приналежність. Вона унікальна тим, що поєднує в собі жіночу приналежність і військові вміння.

За нашими спостереженнями, архетип жінки-воячки розкривається у сучасній українській літературі через різноманітні твори, у центрі яких – сильні, незалежні жінки, які займають активну роль в обороні чи допомозі своїй країні. Цей архетип резонує в різних культурах та епохах, еволюціонуючи у відповідь на суспільні потреби, історичні події та зміни в гендерних ролях. Він відображає цінності, конфлікти та ідеали відповідних суспільств, впливаючи на культуру та цінності національної спільноти. Образ жінки-воячки відіграє ключову роль у формуванні та зміцненні національної ідентичності. У сучасному контексті запеклої російсько-української війни захист та допомога відважних й сміливих жінок впливають та стимулюють формування колективної пам'яті, національної ідеї та образу міцної, єдиної держави. Архетип жінки-воячки продукує як національну ідентичність, так і ширший наратив про безстрашну боротьбу нації за виживання та сувереніт.

Серед усього масиву сучасної української літератури війни (від 2014 року) важливе місце відводиться *материнській прозі*. Зауважимо, що «феномен материнської прози не новий у нашій літературі, адже твори, написані матерями про своїх дітей, існували від давна. Однак, ми пропонуємо використовувати термін «материнська проза» для позначення конкретних зразків сучасної літератури про російсько-українську війну, які відрізняються від загального масиву текстів жанрово (переважно це художньо-документальна проза) й тематично (написані матерями про синів-героїв, які героїчно загинули, захищаючи усе своє, рідне)» [75, с. 155]. Переконані, що з часом таких текстів буде багато, адже кожна «мати прагне увіковічнити образ свого сина-героя. Віримо, що зразки материнської прози появляться навіть на загальноукраїнському рівні» [75, с. 155], адже твори материнської прози «дихають» справжніми емоціями, бо «написані серцем і сльозами матері» [18, с. 3]. «Це – крик душі матері. Біль втрати, який їй не дає спокою. Він прориває барикади скромності й виходить сюди – на сторінки твору, де жоден рядок не вигаданий, не zostавлений графоманом» [18, с. 4].

Яскравим взірцем сучасної української материнської прози, витвореної на теренах Тернопільщини, є книга спогадів про живі події російсько-української війни Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18] (присвяченої світлій пам'яті сина Івана Вітишина – старшого сержанта 80-ї окремої аеромобільної Галицької бригади).

На сьогодні в українському науковому просторі немає ґрунтовних монографічних досліджень щодо розкриття образу захисника-героя російсько-української війни в сучасній материнській прозі. Тому наше дослідження є актуальним і новаторським.

Зауважимо, що книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18] є «цінною тим, що у ній зібрано спогади кіборгів-побратимів Івана Вітишина про страшні дні оборони Донецького аеропорту, спогади близьких і рідних про останні розмови з Героями-кіборгами» [18, с. 157]. В уяві реципієнта постає образ матері, яка гідна пам'яті свого сина-героя, яка вміє з честю нести світлу пам'ять про свого сина: «Я перед подвигом твоїм / схиляю голову, мій сину, / ти у бою життя віддав / за свій народ, за Україну» [18, с. 6]. У передмові до книги авторка зауважує: «Я, як мама, в кожному своєму слові схиляю низько голову з поваги до наших синів. Стаю на коліна перед їхньою мужністю і святістю. Перед тим, що вистояли – не вистояв бетон. ЛЮДИ-КІБОРГИ! ВОНИ СПРАВЖНІ ГЕРОЇ! СВЯТІ МУЧЕНИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ! НЕХАЙ ПАМ'ЯТЬ ПРО НИХ НЕ ЗГАСНЕ НІКОЛИ!» [18, с. 7]. Творчу зустріч із пані Марією та обговорення її книги «Мій син – кіборг» можна обрамити словами «...Хто поверне посмішку ясну, / мамі тій, що сина її вбили?» [18, с. 8].

Вважаємо, що «цінними в книзі Марії Вітишин є вставки-світлини, на яких читачі мають можливість розглянути обличчя хоробрих кіборгів, а також фотоматеріали із розділу «Фото з сімейного архіву», які розповідають про віхи життя Івана Вітишина, якого за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (помертно; 2 травня 2015 р.), орденом «Народний Герой України» (помертно; 15 січня 2016 р.), медаллю «За службу Україні» – відзнака голови Тернопільської обласної державної адміністрації

(посмертно; 2016 р.), медаллю «За жертвність і любов до України» – відзнака Української Православної церкви Київського патріархату, Філарет (посмертно; 12.01.2016 р.), відзнакою «Командира 80 ОДШБр» (посмертно; 04.03.2016 р.), нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» – відзнака Всеукраїнської спілки учасників бойових дій в АТО «Побратими України» (посмертно), медаллю «За жертвність і любов до України» – відзнака Української Православної церкви України, Епіфаній (посмертно; 19.07.2019 р.)» [75, с. 155].

На наше переконання, книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» є важливим засобом документування, адже містить цінні спогади новітніх «супергероїв» – кіборгів ХХІ століття, які вижили в пеклі Донецького аеропорту. Зауважимо, що, обороняючи Донецький аеропорт, загинуло четверо військових з Тернопільщини – Ігор Римар, Іван Вітишин, В'ячеслав Мельник та Володимир Трух.

Отже, книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» є яскравим зразком сучасної материнської прози, де центральним є образ українського Захисника. Книга відноситься до пласту пам'ятувальної літератури, адже створена з метою зберегти пам'ять про подвиг Івана Вітишина – кіборга, який загинув, обороняючи Донецький аеропорт.

Таким чином, образ воїна-героя / воячки-героїні в сучасній українській материнській прозі – глибоко персоналізований, неканонічний, етично заострений і відкритий до множинних інтерпретацій. Він утверджує цінності свободи, гідності, самопожертви, але водночас акцентує увагу на особистісній вартості кожного життя, зболеній пам'яті, обов'язку перед живими і загиблими. Через такі образи сучасна література виконує важливу функцію – трансформує війну з інформаційного факту у внутрішній досвід, доступний для осмислення молодим поколінням і суспільством у цілому. Цей образ є наскрізним як в сучасній українській літературі війни загалом, так і материнській прозі, адже в основі творів материнської прози – оплакування пам'яті сина-Героя.

1.2. Літературні портрети сучасної материнської прози: морально-етичний та психологічний виміри

Сучасна українська література війни – багатоаспектна, адже вона є відображенням найрізноманітнішого досвіду українців воєнного буття. Серед великого пласту художніх текстів сучасної української літератури війни вагоме місце відводиться літературі пам'ятування, яка твориться з метою «нести пам'ять» про загиблих Захисників/Захисниць в несправедливій, жорстокій російсько-українській війні. Авторами пам'ятувальних текстів є і воїни, які прагнуть увіковічнити героїчні подвиги своїх бойових побратимів, і згорьовані матері, які хочуть залишити світлий спогад про своїх загиблих синів та доньок, і дружини та діти Героїв війни, які роблять усе для того, щоб пам'ять про їхню близьку людину жила.

Зауважимо, що сучасна українська література пам'ятування уже стала предметом наукових студій багатьох дослідників (О. Бондарєва, Т. Головань, М. Жулинський, А. Матющенко, Н. Сеньовська, Т. Скуратко, Г. Токмань, О. Харлан тощо).

До сучасної літератури пам'ятування відносимо так звану *«материнську прозу»*. Зауважимо, що такий термін у науковий обіг ввели учасниці освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі», науковиці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка доц. Тетяна Скуратко та доц. Надія Сеньовська. Вони запропонували використовувати термін *«материнська проза»* для «позначення конкретних зразків сучасної літератури про російсько-українську війну, які відрізняються від «загального масиву» текстів жанрово (переважно це художньо-документальна проза) й тематично (написані матерями про синів-героїв)» [75, с. 155]. Погоджуємося із думкою дослідниць, що «з часом таких текстів буде більше навіть на загальноукраїнському рівні, адже зберегти світлу пам'ять про дорогих людей, які служили Батьківщині – природно, особливо в умовах війни за виживання, яку змушений вести український народ» [75, с. 155].

Переконані, що кожен регіон України має свої взірці материнської прози. Яскравими зразками «материнської прози» Тернопільщини є книга Марії

Вітишин «Мій син – кіборг» [18] та патріотична повість Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55], які вийшли друком у видавництві «Джура» (м. Тернопіль) за сприяння директора видавництва Василя Ванчури.

Книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18] присвячена світлій пам'яті її сина-Героя Івана (позивний «Тесть»). У передмові авторка книги зауважує: «У своїх спогадах хочу віддати данину пам'яті своєму синові Івану та його бойовим товаришам, як мертвим, так і живим» [18, с. 6]. Книга є цінною ще й тому, що відображає спогади про «живі події російсько-української війни, які дають відчутти реальну картину умов перебування кіборгів у пеклі Донецького аеропорту» [1, с. 2].

Патріотична повість Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55] присвячена світлій пам'яті її сина-Героя Олександра, сама авторка на початку твору зазначає: «Світлій пам'яті мого сина, молодшого сержанта, командира гармати протитанкового батальйону 128-ї окремої гірсько-піхотної Закарпатської бригади Олександра Орляка, всім захисникам української держави в російсько-українській війні присвячую» [55, с. 3]. У книзі Лесі Орляк відображено достовірні факти початку російсько-української війни, авторка «описала реальні події з сьогодення, при цьому навіть не змінюючи імен персонажів, бо кожен із них по-своєму є творцем сучасної історії» [55, с. 4].

Тетяна Скуратко та Надія Сеньовська у науковій розвідці «Розширення тематики літературного краєзнавства (на матеріалі вивчення книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг»)» [75, с. 155]. наголошують на важливості вивчення яскравих зразків материнської прози на уроках літератури рідного краю, адже «саме уроки літератури рідного краю є важливим засобом посилення патріотизму і національної свідомості школярів. Сьогодні надзвичайно важливо розширювати тематику літературного краєзнавства, включаючи твори митців, що воюють, а також твори про подвиги наших захисників-Героїв» [75, с. 159]. На важливості уроків літератури рідного краю з вивчення материнської прози Тетяна Скуратко та Надія Сеньовська наголошують і у праці ««Материнська проза»: патріотичне виховання на уроках літератури рідного краю» [75]: «Уроки літератури рідного краю у час «воєнного

лихоліття» повинні ставати «уроками людяності», «уроками пам'яті», адже вони є важливим засобом посилення патріотизму і національної свідомості школярів. Сьогодні надзвичайно важливо на таких заняттях не оминати яскравих зразків материнської прози, бо вони є джерелом виховання патріотизму та самовідданості у нелегкий час, бо вони творять пам'ять про гідних синів України. Популяризація таких книг – обов'язок усіх свідомих українців, бо ми в боргу перед тими, хто помер «в Новім Заповіті / З славою святих» (П. Тичина)) [75, с. 159]. Доцільними у цьому контексті, на думку дослідниць, будуть творчі зустрічі як із авторками книг, так і з видавцем: «Обговорення цих книг можна проводити із запрошенням авторів – матерів наших Героїв та видавця – директора видавництва «Джура» Василя Ванчури. Зауважимо, що такі творчі зустрічі часто організовувалися командою освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» (Н. Сеньовська, Т. Скуратко, І. Скасків) у навчальних закладах Тернопільщини. Із власного досвіду можемо стверджувати, що такі зустрічі-обговорення викликають зацікавленість у підростаючого покоління» [73, с. 90].

У сучасній материнській прозі, яка репрезентує яскраву сторінку сучасної української літератури війни, однією із ключових художньо-ідеологічних категорій є образ воїна світла, героя – носія цінностей спротиву, захисника нації, свідка катастрофи та суб'єкта духовного випробування, адже наші захисники, за словами полеглого поета-героя Юрія Руфа, «крізь вогонь прорвуться за ідею» [66, с. 34], бо в них одна мета – «Здобути Україну сильну й дужу» [66, с. 23]. Юрій Руф назвав своїх побратимів «солдатами волі», адже піти захищати усе своє, рідне для них – святий обов'язок, обов'язок честі і гідності, бо вони виборюють волю для свого народу.

Сьогодні активно твориться література війни, зі швидкістю лавини виникають усе нові і нові її жанрові різновиди, так як ми це спостерігаємо із витворенням окремої складової пам'ятувальної літератури – материнської прози. І це «чудово, що у час «гулу гармат» є запит на прекрасне, є запит на мистецтво. Проаналізувавши твори, які творяться «під кулями» (А. Дронь, Ю. Руф, Б. Гуменюк, С. Жадан, В. Запека, М. Кривцов, Ю. Матевощук,

М. Микусь тощо), виокремлюємо новий тип людини-патріота – Людини-Людства, яка бориться за перемогу світла над темрявою. Саме виокремлений нами образ Людини-Людства є наскрізним в сучасній воєнній літературі, бо, попри жахіття війни, ми віримо в силу добра, людяності, світла, віримо в Людину-Людства» [73, с. 90].

Наголосимо, що війна як соціально-історичний і культурний феномен у новітній літературі подається не як фон подій, а як антропологічне випробування, що оголює етичну природу людини, змушує здійснювати вибір між добром і злом, відповідальністю і байдужістю, любов'ю і ненавистю, співчуттям і жорстокістю. Війна «шліфує» в людині людяне, творить Людину-Людства. Саме «до такого типу, за нашими переконаннями, можемо віднести воїнів-героїв російсько-української війни, бо вони не загарбники, не нападники, не грабіжники, вони – воїни світла, бо стали на захист усього рідного. Звідси, за нашим переконанням, однією із ключових проблем у сучасній літературі війни ключовою є проблема гідності, бо ж герої буденної мужності – на перший погляд звичайні солдати, але, якщо вдуматися у їхній щоденний подвиг, то розуміємо, що їхньою рушійною силою є гідність. Саме тому у літературі війни ми виокремили центральний образ Людини-Людства, яка є щирим патріотом рідної землі, але цей патріотизм не патетичний, а вкорінений у повсякденне зусилля бути Людиною-Людства – попри страждання, смерть, втрату. Такі герої часто виявляють етичний максималізм – вони здатні на жертвність, вірність товаришам, моральну витривалість, однак не здатні до морального компромісу. І це природно, бо для Людини-Людства немає компромісів, «побудованих» на руйнуваннях, на крові дітей, на втраті моральності» [73, с. 91].

Попри те, що література війни активно твориться, нажаль, ще немає чітких критеріїв її класифікації, немає в сучасному літературознавстві і розроблених підходів до аналізу літератури війни, а також немає ґрунтовних монографічних досліджень з окресленої проблеми. Багато креативних думок щодо розвитку літератури війни, підходів до її класифікації, можна віднайти у масмедійному просторі, тому ми звернулися до практики напівструктурованого або глибинного інтерв'ю з фахівцями – сучасними українськими

письменниками, критиками, літературознавцями, видавцями, бібліотекарями тощо, які активно популяризують творчість митців-воїнів, стежать за розвитком літератури війни.

Важливо сьогодні по класифікувати весь огром літератури війни. Ми, в слід за Н. Сеньовською та Т. Скуратко [70], виокремили такі її розряди:

1) *за жанрами* (проза, поезія, драматургія);

2) *за темами* (каталог Ганни Скоріної: 1. Книги про війну, які написали військові, учасники бойових дій, військові-журналісти, військові капелани; 2. Комікси й артбуки; 3. Книги про анексію Криму; 4. Поезія війни; 5. Дитяча література – безпосередньо творчість чи розповіді дітей і твори письменників для дітей; 6. Книги мамів про синів; 7. Метафора та війна; 8. Преса; 9. Навколовійськові (есеїстка, інформаційні війни); 10. Наукові книги (монографії, вісники, матеріали конференції, доклади тощо); 11. Книжки про російсько-українську війну, які написали іноземці, і видані в Україні; 12. Книги іноземними мовами; 13. Книги нашої Перемоги) [78];

3) *за авторством* (література військових, інша назва – комбатанська (діючих і ветеранів) і не-військових (письменників, журналістів, волонтерів, членів родин воїнів, переселенців тощо);

4) *за спрямуванням* (меморіальна – написана самими воїнами, яка часто стає популярною після їхньої загибелі (Г. Бабіч, М. Кривцов, Ю. Руф, М. Микусь) і література пам'ятування – написана про військових (Леся Орляк «Ти зробив усе, що зміг», Марія Вітишин «Мій син – кіборг», Євгенія Подобна «Дівчата зрізають коси», Зоя Бойченко «Без ротації», Вікторія Середа «Я тебе... Війна», Олени Мокренчук «Михайло Драпатий», Ольга Стецюк «Сум....», «Біль...», «Туга...» та ін.).

Зауважимо, що «практично у всіх текстах про війну, незалежно від їхнього місця у класифікації, центральним є образ воїна-героя / воячки-героїні. Таким чином, морально-етичний та психологічний виміри літературних портретів героїв сучасної війни є не лише засобом художнього осмислення подій, а й частиною широкого загальнонаціонального проекту – збереження людської гідності, пам'яті та культурної суб'єктності в умовах екзистенційної

загрози. Їхнє комплексне вивчення уможливилює поглиблений аналіз не лише літератури, а й соціокультурних механізмів адаптації, опору й національного самоусвідомлення» [70, с. 94].

Отже, материнська проза є важливою складовою сучасної української літератури війни. У ній помітне посилення документальної, мемуарної та свідченнєвої складових. Вона є засобом протидії забуттю та формування стійкої колективної пам'яті, своєрідним феноменом плекання та передавання пам'яті між поколіннями українців, бо мати всіма силами прагне, аби подвиг її сина-Героя не був марним, не був забутим.

РОЗДІЛ 2. Науково-методичні засади патріотичного виховання учнів засобами літератури про сучасну війну

2.1. Національне виховання як одне з головних завдань мовно- літературної освіти школярів

Утвердження ідеї національного виховання є визначальним чинником побудови гуманітарного простору в умовах Нової української школи. Згідно з Концепцією НУШ, формування особистості, яка усвідомлює свою культурну та історичну спадкоємність, є базовим результатом освітнього процесу. Освітня сфера, зокрема мовно-літературна галузь, має не лише реалізувати академічні цілі, а й сприяти становленню національної ідентичності через осмислення учнями таких цінностей, як патріотизм, гідність, свобода, історична пам'ять, духовність.

Поняття національної самосвідомості охоплює знання про свою націю, її культуру, мову, історію, систему цінностей, а також емоційно-оцінне ставлення до неї. За О. Сухомлиським, національна свідомість – це «відчуття приналежності до українського народу, усвідомлення його духовних і матеріальних надбань, намагання їх зберегти, розвинути і передати наступним поколінням» [85, с. 5]. У сучасному освітньому просторі формування національної самосвідомості можливе лише за умови інтеграції виховного потенціалу літературного матеріалу з методикою його ціннісного осмислення.

Наголосимо, що саме формування національної самосвідомості є одним із ключових завдань сучасної освіти, зокрема мовно-літературної. В умовах війни питання патріотичного, громадянського та морального виховання набуває особливої ваги. Література, як естетична модель національного досвіду, здатна не лише транслявати цінності, а й пробуджувати емоції, формувати стійкі ідентифікаційні установки в учнів. У цьому контексті особливу роль відіграє художня література, що відображає події російсько-української війни, адже саме вона актуалізує питання гідності, свободи, історичної правди, героїзму, втрат і надії.

На думку О. Савченко, саме національний компонент у змісті освіти формує «ціннісно орієнтовану особистість, спроможну до самовизначення у складному соціокультурному просторі» [5, с. 33]. Українська мова і література як навчальні дисципліни мають найвищий потенціал впливу на емоційно-моральну, світоглядну сферу школярів.

Українська література є відображенням духовного коду нації, джерелом культурної пам'яті та формування аксіологічної свідомості. Вивчення літературних творів у школі є не лише засобом розвитку естетичних смаків, а й інструментом духовно-морального й національного виховання.

Методика викладання української літератури в умовах НУШ передбачає інтеграцію національно-виховних завдань у структуру уроку. У фокусі – особистісно орієнтований підхід, активізація читацької, інтерпретаційної, ціннісної діяльності школярів.

Вважаємо, що літературні твори, що репрезентують російсько-українську війну, мають надзвичайно високий потенціал для впливу на емоційно-світоглядну сферу школярів. До таких творів належать: поезія Юрія Руфа, Катерини Калитко, Бориса Гуменюка; проза Сергія Жадана («Інтернат», «Найпрекрасніша із усіх помилок»), Артема Чеха («Точка нуль»), Євгена Положія («Іловайськ», «5 секунд, 5 днів»), окремий пласт становить так звана «материнська проза» – пам'ятувальні твори мамів-сиріт про своїх загиблих синів-героїв (Лєся Орляк «Ти зробив усе, що зміг», Марія Вітишин «Мій син – кіборг»); мемуарна й документальна література (щоденники військових, інтерв'ю, фронтові історії). Зауважимо, що ці твори висвітлюють не лише хроніку бойових дій, а й глибокі моральні колізії, дилеми вибору, психологію солдата, цивільних, волонтерів, дітей війни, руйнування і відновлення людяності.

Отож, зараз, коли російська федерація відкрито напала на нашу державу, коли проти громадян України рашисти здійснюють нелюдські злочини, ми можемо і повинні захищатися, боротися, знищувати ворогів та їхню пропаганду. Наше завдання – і дорослих, і малих – утверджувати ті

цінності, які були для нашого народу важливими впродовж віків та які ми відстоювали впродовж Революції Гідності.

Дітям та молоді в Україні необхідно повсякчас пояснювати, що росія довгий час намагалася вкрати історію, культурну спадщину та територію України і тільки наші спільні зусилля – в інформаційному плані також – можуть завадити державі-агресору, державі-терористу.

Отже, національне виховання як засаднича складова мовно-літературної освіти в сучасних закладах загальної середньої освіти реалізується через осмислення учнями художнього тексту як носія духовних, моральних і національних цінностей. Ефективність цього процесу залежить від педагогічної майстерності вчителя, здатного трансформувати літературний зміст у живий виховний простір. Формування національної свідомості у школярів починається з діалогу з текстом, родинної історії, мовного коду, що утворює картину світу українця.

2.2. Шляхи формування національної самосвідомості здобувачів закладів загальної середньої освіти засобами літератури про сучасну війну

Національно-патріотичне виховання дітей і молоді сьогодні є пріоритетним викликом, адже країна, в якій їде війна понад 11 років має дбати про національну стійкість і єдність підростаючого покоління. У сучасних умовах російсько-української війни перед системою загальної середньої освіти України постає нагальна потреба формування у здобувачів освіти стійкої національної самосвідомості, що ґрунтується на історичній пам'яті, патріотизмі, ціннісному ставленні до своєї держави та готовності до громадянської відповідальності. Серед засобів, здатних ефективно реалізовувати це завдання, особливе місце посідає українська література про

сучасну війну, яка виконує не лише естетичну, а й пізнавально-виховну, ідентифікаційну та інтеграційну функції.

Художні твори, що зображають події сучасної російсько-української війни, відображають колективну історичну травму, досвід спротиву, жертвовності, гідності, і водночас – постають як віддзеркалення національного духу в найгостріших його виявах. Завдяки особистісно спрямованому впливу художнього слова, учень має змогу співпережити долю героя, осмислити морально-етичні виклики війни, зреалізувати процеси самоідентифікації.

У текстах С. Жадана, Б. Гуменюка, І. Роздобудько, В. Амеліної, А. Любки, Є. Положія, Н. Девдери та ін. фігурують образи звичайних людей, що стали символами нації, уособлюючи непримусову жертвовність, любов до України, рішучість захищати свободу. Ці твори формують у свідомості здобувачів освіти уявлення про сучасного українця як гідного, відповідального, сильного духом громадянина, а відтак сприяють становленню особистісної причетності учня до долі країни.

Зауважимо, що «формування національної самосвідомості неможливе без ціннісного засвоєння історичного досвіду» [9, с. 112]. На відміну від сухої фактографії або формального патріотизму, художній текст здатен активізувати емоційну сферу учня, стимулюючи розвиток емпатії, морального судження, здатності до особистісного вибору.

У процесі вивчення художніх творів про війну доцільно зосереджуватись на: аналізі мотивів внутрішньої сили героїв, їх етичних рішень у межових обставинах; виявленні образів Батьківщини, пам'яті, мови як маркерів ідентичності; інтерпретації символів і метафор, пов'язаних із національним стражданням і визволенням (земля, сонце, хата, мати, хрест тощо); співвіднесенні прочитаного з власним досвідом, переживаннями, родинною пам'яттю.

Завдяки таким підходам відбувається поступове формування індивідуальної ідентичності, пов'язаної з українською культурною традицією, мовою, героїкою. Педагогічна практика показує, що системна робота з текстами воєнної тематики у школі має будуватися на засадах:

- **компетентнісного підходу** – учень не просто «засвоює» зміст, а взаємодіє з текстом як активний інтерпретатор і громадянин;
- **особистісно орієнтованого навчання** – врахування вікових особливостей, чутливості до теми втрати, страху, тривоги;
- **інтеграції гуманітарних дисциплін** – синтез літератури, історії, громадянської освіти, мистецтва;
- **створення простору безпечного діалогу** – обговорення важких тем у довірливій, виваженій атмосфері;
- **активного залучення учнів до творчої інтерпретації** – написання есе, створення відеопроєктів, виставок, онлайн-щоденників пам'яті [92, с. 76].

Поділяємо думку Н. Сеньовської, що «особливої уваги потребує робота з реальними історіями, документалістикою, фронтовими щоденниками, листами, інтерв'ю – як додатком до художніх текстів» [76, с. 21]. Це сприяє осмисленню зв'язку між літературою та дійсністю, розширює горизонти національної пам'яті.

Зауважимо, що прийнятними (якщо про це можна так сказати) наслідками травматизації цілого нашого суспільства російсько-українською війною XXI століття є пробудження у багатьох пасивних доти громадян національної свідомості й патріотизму, консолідація людей. Всі разом ми маємо шанс впоратися з цією колективною травмою, не «передати її далі». І для цього, за дослідженнями П. Горностая, існує тільки один ефективний спосіб: *сублімація*. Вона являє собою «творче опрацювання травми, колективне переживання травматичних подій, перетворення травми на історію, міф, витвір мистецтва» [30, с. 101]. І якраз педагоги можуть допомогти собі, вихованцям та, навіть, їхнім батькам сублімувати нашу колективну травму. Для цього існують різні форми ритуалізації, котрі заклад освіти може реалізовувати:

1. *Констатування справедливості/несправедливості певних подій, поширення інформації про таку фіксацію на загальнонаціональному й міжнародному рівні*. Саме тому таким важливим є публічне оголошення росії державою-терористом, створення міжнародного трибуналу для путіна та інших

військових злочинців. Тепер можна публічно й скрізь називати відповідальних за злочини в Україні й перед усім світом вимагати їхнього покарання.

2. *Вшанування подвигів героїв та пам'яті жертв.* Це можна робити за допомогою круглих столів, дискусій, конференцій, відзначення днів пам'яті, оголошення загальнонаціонального трауру, колективні молитви, покладення квітів на місце трагедії тощо. Така практика надзвичайно важлива, адже у процесі люди усвідомлено сприймають негативну інформацію, обговорюють її безпечно, трансформують жахливий досвід у вагомий наратив.

3. *«Переродження» важких переживань у мистецькі витвори.* Це оплакування жертв і описування подвигів героїв якраз і сприятиме поступовому зціленню від колективної травми.

Таким чином, українські педагоги можуть засобами патріотичного виховання допомогти своїм учням впоратися з нашою сьогодишньою колективною травмою війни. Необхідно зазначити, що, організовуючи якісь заходи, не можна забувати й про попередні періоди нашої історії (попередні травми). Їх ми теж певною мірою «лікуємо» таким способом. Саме тому зараз «активізувався інтерес до минулого нашого народу, настільки важливим для більшості стало відзначення пам'ятних дат, переосмислення багатьох подій» [92, с. 12].

Учителю неймовірно важливо зараз зуміти морально підтримати дітей, вчасно помітити тривожні сигнали в їхній поведінці та повідомити батьків, що необхідна консультація спеціаліста. Водночас, учням потрібне щось, що промовлятиме до ірраціональної складової їхньої свідомості, переповненої страхами й тривогами. І якраз тут до послуг учителя-літератора – робота з міфами, що творяться на наших очах, їхнє спільне обговорення й мистецьке вираження.

Колективне опрацювання на уроках української літератури (уроки позакласного читання) сучасних українських міфів має починатися з винесення на перший план і закріплення різними способами двох тез:

1) російсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром;

2) подвиги сучасних українських героїв необхідно цінувати, бо вони роблять диво для нас усіх – дарують життя та майбутнє.

Необхідно зазначити, що спільноті часто намагаються нав'язати тези, які дуже схожі на міфи, але ними не є. Це так звані *міфоїди* [76, с. 26]. Розрізненням слугує дуже простий критерій. Поки міф живий, він важливий як такий, існує незалежно від сприятливих чи несприятливих обставин. А от міфоїд має бути підкріплений успіхом (економічним, політичним, військовим) тих людей, які його пропагують.

Так, міфоїд рашистів «*ми – друга армія світу*» втратив свою вагу, коли українці зупинили їх. Ще один приклад з новітньої історії України – міфоїд «*сучасні українці – тихі, роботящі, некофліктні, не здатні до збройного спротиву*». 24 лютого 2022 року, в перший день повномасштабного вторгнення росіян, біля військкоматів були черги. Тобто, актуалізувався давній український міф «*ми – волелюбні й незалежні*» [76, с. 27]. Він був майже забутий завдяки проросійській пропаганді. Але не зник. І в лютому 2022 року українці знову усвідомили його. Бо він був потрібен. Точніше, стало необхідним таке потрактування реальності, яке надихатиме на боротьбу з ворогами. І дати це, великою мірою, міг тільки міф.

Звісно, що сучасні українські міфи не є розповідями про походження світу, життя богів та напівбогів. Вони мають свої характерні ознаки:

- будуються навколо значимої, сакральної події, основи життєвих орієнтирів (священна героїчна боротьба нашого народу в російсько-українській війні);
- дають можливість осмислити реальність через емоційно-чуттєві образи (оскільки когнітивна складова свідомості пригнічена);
- стають основою для масових рефлексій, невід'ємною частиною культури (воєнна тематика є центральною в мистецтві);
- слугують для об'єднання суспільства в боротьбі з рашистами.

Після вивчення дописів у соцмережах, аналізу основної тематики ЗМІ, результатів різноманітних опитувань було виокремлено п'ять сучасних українських міфів, що виникли чи актуалізувалися під час російсько-

української війни. Головним чином – після повномасштабного вторгнення росіян 24 лютого 2022 року. Вони важливі для всього українського суспільства і надихають митців.

1. *Міф про Матір-Землю*, котра допомагає своїм дітям-українцям долати ворогів. Земля – це не просто ґрунт під ногами, територія, де ти живеш і де жили твої предки. Це жива істота, Велика Матір, яка любить своїх дітей і допомагає їм. Від початку 2022 року у масовій свідомості українців виокремилося кілька місць, де магія рідної землі особливо помітна.

Долина річки Ірпінь. Ірпінь – це права притока Дніпра (біля Києва). Коли росіяни в лютому 2022 намагалися оточити столицю, їм закрила шлях болотиста долина цієї річки. Українці підірвали дамбу й вихід води Київського моря на заплаву Ірпіня зупинив просування ворога. Дехто вважає, що в той день воювали не лише люди, але й духи боліт і води. Історики фіксують, що в цьому місці ворогів, котрі йдуть на Київ, зупиняють більше 1000 років, ще з часів Русі. Українські екологи з Київського еколого-культурного центру пропонують дати річці Ірпінь звання Річка Герой.

Чорнобаївка. Село на Херсонщині та міжнародний аеропорт. У стратегічному плані Чорнобаївка – це входні двері на Південь України. Бої під Чорнобаївкою тривали з 27 лютого 2022. На аеродромі систематично зазнавала втрат російська армія, що тримала там техніку. І от, в мережі Інтернет поширилися історії, що то чарівне місце, де окупантам не буде спокою.

Розповідали і про козака Чорнобая, який бив там татар, і навіть про Чорнобога, що збирає криваві жертви. В одній з нових українських естрадних пісень «Україна переможе!» Чорнобаївку назвали «ворогу портал на той світ».

Рудий ліс (Іржавий ліс, Червоний ліс). Це близько 10 км² території, прилеглої до Чорнобильської атомної електростанції, яка 26 квітня 1986 року взяла на себе найбільшу частку викиду радіоактивного пилу під час вибуху реактора. Тоді доза поглинутої радіації була така висока, що дерева (сосни) забарвилися в буро-червоний колір і навіть світилися ночами. Пізніше мертвий ліс знесли бульдозерами і поховали. І хоч у XXI столітті природа там відновилася, перебувати довго у цьому місці не можна. 36 років тому радянське

керівництво допустило вибух на Чорнобильській АЕС, ще й намагалося все замовчати. Цього року російські солдати окупували Чорнобиль і більше місяця – з 24 лютого до 31 березня – залишалися в Рудому лісі, рили там окопи, палили дерева. Як з'ясувалося пізніше, вони нічого не знали про катастрофу! А Земля-

Мати пам'ятала і покарала нащадків своїх кривдників. Український письменник Віталій Капранов запропонував дати тим рашистам премію Дарвіна. Частина з них уже померли від променевої хвороби. Українська письменниця Дара Корній написала казку «Про рудого лиса із Рудого лісу», де переказала цю історію для найменших – як сама природа покарала лихих окупантів.

2. Міф про те, що боротися з росіянами українцям допомагають чарівні істоти. Він тісно пов'язаний з міфом про Матір-Землю. Адже саме вона дає сили таким істотам. Міф про чарівних істот втілюється, наприклад, в картинах українського художника Олега Шупляка. Митець створив цілу серію «Андрофаги в Україні» (андрофаги – це літописні племена гидких людоджерів). Там є роботи «Паляниця для окупанта», «Спецоперація Купайло Івана», «Русалка», «Переправа», які якраз демонструють як сили рідної землі повстають проти ворогів. Про двох істот сучасні українські соцмережі згадують особливо часто.

Відьма. В Україні відьма далеко не завжди чинить зло. Цей дар буває вродженим і часто вони, навпаки, допомагають людям. Геніальний вірш української поетеси Людмили Лещук (Горової) «Так, як відьма скаже» ще весною 2022 став хітом мережі. Це, по-суті, відьомське замовляння – надсилання лихих чар на ворогів. 25-річна вокалістка рівненського альт-поп-гурту «Енджі Крейда» Ангеліна Катажинська написала до цих слів музику, коли ховалася від обстрілів. Композицію «Враже» опублікували на ютуб-каналі гурту на 89-й повномасштабного вторгнення. Її популярність свідчить про те, що образ відьми знову актуальний в сучасній українській міфології.

Бавовнятко. Цю чарівну істоту вигадали в Україні у 2022 після заяв російської влади, що у них немає вибухів на складах зброї, лише «хлопки» (маються на увазі голосні звуки, але російське «хлопок» також означає

«бавовна» по-українськи). В офіційному твіттер-акаунті Міністерства оборони України 27 серпня 2022 року з'явився пост про Бавовнятко. Це пухнастий дух, дуже неспокійний, який полюбляє гратися з вогнем на базах окупантів. Авторкою «канонічного» зображення вважається Світлана Олсєвська.

3. *Міф про те, що героїчні предки українців допомагають оборонятися від ворогів-росіян.* Здавна українці вважають, що їхні предки спостерігають за нащадками з неба. Вони вболівають за своїх нащадків і сприяють їм як тільки можуть.

Змієві вали Київщини. Це найбільша в Україні система укріплень на південь від Києва, які колись простягалися на сотні кілометрів на захід та схід від Дніпра. Є легенда, що їх зробили богатирі, запрягши в плуг Змія. Більшість істориків вважають, що предки українців будували їх у X – на початку XI століття для захисту столиці Русі від ворогів. То були часи правління найвідоміших князів – Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Коли прийшли рашисти, Змієві вали зупинили їх теж. Прес-служба Сухопутних військ ЗС України у березні 2022 інформувала: «Під Білгородкою танки орків не змогли форсувати Змієві вали. Предки повстали!»

4. *Міф про те, що тварини є братами людей і ми повинні дбати одне про одного та можемо ділитися силою одне з одним.* У давнину вважалося, що кожен рід має свого покровителя – чарівну тварину. І коли людям загрожує небезпека, предок ділиться силою. Звісно, тотемізм в сучасну Україну не повернувся, але міф про спорідненість із тваринами ожив.

Брати, про яких необхідно дбати. З перших днів повномасштабного вторгнення інтернетом шириться інформація про те, як українці рятують тварин від війни. Із 2016 року в Україні діє організація за гуманне ставлення до тварин UAnimals. Її члени рятують тварин із зони бойових дій. Широкого розголосу набула історія киці з Бородянки, яка прожила на 7 поверсі зруйнованої багатоповерхівки майже два місяці. Для того, щоб її дістати, знадобилася спеціальна техніка. Ще одна волонтерка, Анастасія Тиха, вивезла з окупованого Ірпіня 20 тварин. Серед них були собаки з інвалідністю. Їхнє спільне фото стало

знаменитим. Українська художниця Natasha Ie, яка малює міста у вигляді жінок, саме Настю зобразила як Ірпінь.

Наші котики. В Україні так зараз називають воїнів Збройних сил.

Найніжніше, найтепліше позначення, яке обрали цивільні українці для своїх захисників, щиро ними захоплюючись. Хіба це не відгомін тотемізму? Багато художників уже створило чудові роботи на цю тему: Marianna Pashchuk, Анна Тітова, Аліса Ужасная, Юлія Подмогина та інші.

5. Міф про невмирущого героя-захисника. Міф про героя є дуже важливим, адже саме навколо героїв відбувається чарівна історія, вони її творять. І людям хочеться вірити, що улюблені герої не зникають, а живуть десь далеко й колись повернуться.

Привид Києва. Коли почалося повномасштабне вторгнення, росіяни майже відразу заявили, що повністю контролюють небо України. Українських пілотів було мало, вони літали на старіших літаках і, здавалося, допомогти може тільки диво. І воно трапилося! Вже 27 лютого Служба безпеки України показала льотчика-винищувача у своєму телеграмі й назвала його янголом, який захищає українське небо і вже збив 10 літаків. Там писало, що його називають Привидом Києва. Потім з'являлися нові повідомлення з різних джерел, загальна кількість збитих ворожих літаків росла і росла. Ця історія неймовірно підняла бойовий дух українців. Кілька разів в інтернеті з'являлися повідомлення, що Привид Києва загинув. Називалися різні прізвища й вік пілотів-героїв. Але українці хотіли вірити, що той – живий. Дуже показовим є пост у фейсбуці, де йшлося про те, що кожна друга українка мріє про дитину від Привида Києва і вже формується черга.

То був березень 2022 року. Пізніше у повітряних силах пояснили: Привид Києва – збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації військово-повітряних сил, які захищають небо над столицею. І це вони разом збили 40 літаків. Дехто заплатив за це життям. Втім, хіба від цього знання Привид Києва перестав бути невмирущим героєм? Показово, що він надихає людей по всьому світі. До Дня авіації (27 серпня) в столиці України відкрили мурал «Привид Києва», присвячений українським пілотам. А в далекій Японії весною 2022

з'явилася манга «Привид Києва» від автора Мацуда-сан. Зараз вона доступна українською.

Про славного отамана. Існує дуже багато старих історичних пісень про відомих українських ватажків: Байду, Сагайдачного, Хмельницького, Морозенка, Кармелюка... Цього року у фольклор та міфологію ввійшов ще один такий персонаж: головнокомандувач Збройних сил України генерал Валерій Федорович Залужний. Під час відбиття російської агресії від 24 лютого 2022 року він виявив найвищі чесноти на своїй посаді, насамперед ефективність і професіоналізм. 23 травня 2022 він увійшов до списку 100 найвпливовіших людей 2022 за версією журналу «Time». У травні 2022 року музикант Oisho BTZ (Олесь Михайлович) випустив пісню, присвячену головнокомандувачу «Залужний мутить двіж». Уже створена ціла серія мемів: «Скільки віджимань робить Залужний – ВСІ!», «Коли Залужний ріже цибулю, цибуля плаче!», «Коли Залужний входить до кімнати, він не вмикає світло, він вимикає темряву». Слова генерала «Нам буде важко, дуже важко. Але вже ніколи не буде соромно», сказані на початку березня 2022 року українським командирам, стали крилатими.

Уже саме прізвище Залужний в народній традиції перетворюється в загальну назву нескореного захисника своєї держави, Святослава Хороброго і Богдана Хмельницького нашого часу. Недаремно цю російсько-українську війну називають Великою Визвольною.

Віримو в ЗСУ! Це мантра і молитва українців. Ставлення до захисників яскраво передав художник Олег Шупляк в роботі «Боги». Що цікаво, чимало воїнів твердять: всезагальна підтримка якось містично допомагає, додає їм сил на полі бою.

Пташка з Азовсталі. Весь світ знає як героїчні захисники Маріуполя 80 днів оборонялися на території металургійного підприємства «Азовсталь». Навіть український гурт «Kalush Orchestra», ризикуючи дискваліфікацією, зі сцени Євробачення кричав: «Help Mariupol! Help Azovstal! Now!» Серед інших героїв в полоні опинилася 21-річна парамедик Катерина Поліщук з Тернополя. Позивний дівчини – Пташка. В оточенні, під обстрілами, вона співала і її голос

підтримував дітей та дорослих. Поки цивільні й військові з Маріуполя, котрі сховалися на заводі «Азовсталь» від російських військ, ще виходили на зв'язок, фотограф і воїн Nik Mark завантажував в мережу нові світлини. Серед них було чудове фото Пташки. І чимало українців висловили в соцмережах думку, що фото Катерини, добре виглядало б на обкладинці «Vogue». Краще, ніж зображення Олени Зеленської. Дівчина стала уособленням стійкості, сміливості, безкорисливої підтримки. Після теракту в Оленівці 29 липня 2022 року, коли рашисти вбили полонених (захисників Азовсталі), за Пташку та інших жінок-полонених було особливо страшно. Тернопільська письменниця Ірина Мацко написала казку «Пташка зі сталі», присвячену Каті. І от диво трапилося! Парамедикиню з Азовсталі Катерину Поліщук з позивним Пташка 21 вересня 2022 року повернули з російського полону. Разом з нею вдалося обміняти ще 214 захисників. Однак, чимало українців ще залишається в неволі. Вся країна чекає на їх додому. За кожного з них моляться – як за найріднішого. І сподіваються, що їхня історія, їх міф про невмирущого героя, триватиме.

Приємно, що українських героїв визнали у світі. Наприклад, ще 9 квітня Японія прибрала полк Азов зі свого списку терористичних організацій. Адже вони потрапили туди через брехню росіян. Ці воїни, разом з іншими, обороняли Маріуполь і стримували переважаючі сили противника весною 2022 року.

Український гурт «Kozak System», який активно гастролує в Україні та за кордоном, присвятив азовцям пісню. Її слова – квінтесенція віри у невмирущого героя: «Моє серце – сталь! \ Моя кров – Азов! \ Не плач, моя люба! \ Воскреснемо знов!» [76, с. 28].

Зрозуміло, що далеко не завжди доречно обговорювати з дітьми цю класифікацію. Але саме обираючи певний міф (чи його конкретний аспект), розглядаючи його в освітньому процесі, роблячи частиною патріотичного виховання в конкретному закладі освіти, педагоги можуть підтримати своїх вихованців, украпити їхню віру в нашу спільну Перемогу.

Зауважимо, що учитель української літератури в сучасних умовах виконує не лише функцію медіатора знань, а й ціннісного провідника, відповідального за формування внутрішньої етичної вертикалі учня. Саме через

добір текстів, моделювання обговорень, побудову атмосфери довіри педагог здатен: формувати національну стійкість учня до інформаційної агресії; виховувати повагу до героїв, мови, культури, історії; сприяти утвердженню позитивної національної ідентичності як основи громадянського вибору

Отже, українська література про сучасну війну загалом і материнська проза зокрема – це потужне педагогічне знаряддя формування національної самосвідомості здобувачів освіти, яке поєднує естетичний вплив із моральним резонансом, художній образ із культурною пам'яттю, особистісну емоцію з історичною правдою. Умотивоване, системне залучення таких текстів у шкільну практику здатне забезпечити глибокий виховний ефект, сприяти виробленню активної громадянської позиції, формуванню ідентичності, заснованої на свідомому патріотизмі, співчутті, духовній міцності. У цьому полягає не лише методичний, а й стратегічно гуманітарний потенціал національної літературної освіти в умовах війни.

РОЗДІЛ 3. Виховання національної самосвідомості й патріотизму під час шкільного вивчення сучасної материнської прози в школі

3.1. Емпіричне дослідження сприймання сучасної материнської прози здобувачами освіти

В умовах війни питання національно-патріотичного виховання набуває особливої ваги. На нашу думку, саме словесне мистецтво, як естетична модель національного досвіду, здатне не лише транслювати ціннісні орієнтири, а й пробуджувати емоції, формувати стійкі ідентифікаційні установки. Сучасна українська література війни є живим відображенням духовного коду нації, джерелом культурної пам'яті та формування аксіологічної свідомості. Ознайомлення дітей та молоді з художніми текстами про нинішню російсько-українську війну є своєрідним інструментом національно-патріотичного виховання, адже «патріотизм людини починається з любові до своєї оселі, до материної колискової, до рідної мови, пісні, людей праці, рідної природи, літератури свого краю, малої Батьківщини. Викликом нашого часу є, на нашу думку, зосередження уваги словесниками на уроках літератури рідного краю на творах, у яких описано картини героїчного подвигу українських воїнів за нашу незалежність» [16, с. 95].

Зауважимо, що станом на сьогодні українська література війни містить «значний обсяг якісних художньо-документальних текстів, які доцільно використовувати в процесі національно-патріотичного виховання дітей та молоді, адже вони мають високий потенціал для впливу на емоційно-світоглядну сферу. Для прикладу: поезія Гліба Бабіча, Олени Герасим'юк, Бориса Гуменюка, Артура Дроня, Сергія Жадана, Катерини Калитко, Максима Кривцова, Юрія Матевощука тощо; проза Сергія Жадана, Віталія Запеки, Олени Захарченко, Сергія Лойка, Євгена Положія, Артема Чеха (окремий пласт, на наш погляд, становить так звана «материнська проза» – пам'ятувальні твори мамів про їхніх загиблих синів-героїв – Марія Вітишин «Мій син – кіборг», Леся Орляк «Ти зробив усе, що зміг») тощо; мемуарна й документальна література (щоденники військових, інтерв'ю, фронтові історії): Євгенія

Подобна, Лариса Денисенко, Тетяна Белімова, Ольга Вовк, Олег Герман, Наталка Позняк-Хоменко, Віталій Портников, Михайло Ухман тощо; драматургія: Ірина Бесчетнова, Ірина Гарець, Олена Гапєєва, Ніна Захоженко, Олег Миколайчук, Володимир Сердюк тощо. Окремо хочемо виділити художні тексти «для дітей і про дітей»: Віталій Запека «Полінка», «Полінка в королівстві дурниць», «Цуцик», Андрій Зелінський «Семенові зорі», Дара Корній «Пасіка Україна та інші казки з війни», Олена Мокренчук «Аліска, фронтова лисичка», «Афінка з «Куби», «Україна – мрія», Лариса Ніцой «Незламні мураші», Ганна Осадко «Дубочок з війни», Сергій Пантюк «Фікус Бенджамін розповідає про щастя», Артем Савва «Я – повітряна розвідниця!», Євген Степаненко та Соломія Степаненко «Абетка війни», Макс ван Форсайд «Подорож Україною та чарівний дракон» тощо. Як бачимо, сучасна українська література війни налічує велику кількість достойних текстів, тому рекомендуємо звертати увагу перш за все на твори літератури рідного краю [70, с. 98], адже, як зауважують учасниці освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» [59], – своїх треба знати в першу чергу!

Отже, національно-патріотичне виховання може зреалізовуватися через осмислення здобувачами освіти (різних рівнів) художніх «текстів війни»: твори учасників бойових дій і цивільних про війну та тексти, не обмежені тематикою війни, написані безпосередньо військовими для дітей та молоді. Ефективність цього процесу залежить від таланту та фахової майстерності педагога, адже формування національної свідомості здобувачів освіти відбувається у тому числі через правильно організований «діалог з текстом», сам мовний код, що утворює картину світу українця. Вихователю необхідно створити відкритий простір для щирих обговорень, де можлива емоційна реакція, роздуми, суперечки; не уникати складних тем – смерті, втрат, внутрішніх криз, моральних травм; наголошувати на дієвому патріотизмі, який полягає у вчинках, а не лише в словах. Саме тому ознайомлення дітей та молоді з художніми текстами про нинішню російсько-українську війну доцільно здійснювати такими способами:

- 1) аналіз мотивів внутрішньої сили героїв, їх етичних рішень у межових обставинах;
- 2) виокремлення образів-маркерів ідентичності (Батьківщина, пам'ять, дім, мова, вибір, захист, чекання, віра, воля тощо);
- 3) інтерпретація наскрізних символів (земля, бій, дорога, сонце, хата, мати, вишиванка, кохана, хрест, рушник тощо);
- 4) розкодування метафоричних ланцюгів (від заголовку-метафори – «Волонтери: сила небайдужих», «Мій син – кіборг», «Ти зробив усе, що зміг» до наскрізного метафоричного образу – «вони витримали – не витримав бетон», «любов довго терпить...»);
- 5) співвіднесення здобувачами освіти прочитаного з власним життєвим досвідом, переживаннями, родинною та національною пам'яттю;
- 6) трансформація висновків після прочитаного та осмисленого, формування власних цінностей та перспективних планів.

Вважаємо, що така методика сприяє формуванню індивідуальної ідентичності здобувачів освіти різних рівнів (від дошкільного до вищого), пов'язаної з українською історією, культурною традицією, мовою, героїкою. «Особливої уваги потребує робота з реальними історіями, документалістикою, фронтовими щоденниками, листами, інтерв'ю – як додатком до художніх текстів» [19, с. 21].

Використання творів сучасної української літератури війни у процесі національно-патріотичного виховання передбачає:

- 1) орієнтацію на вікові особливості здобувачів освіти, їхню здатність до глибинного аналізу подій;
- 2) врахування різноманітних контекстів;
- 3) використання інтерактивних методів та форм роботи (дискусії, есеї, читачкі щоденники, рольові ігри, аналіз критичних матеріалів, обговорення медійного контексту твору, літературні вечори, зустрічі з авторами, виставки, флешмоби пам'яті, тематичні дні пам'яті або героїчного подвигу);

- 4) створення умов для театральної діяльності (постановки за прочитаними творами), формування цифрового, друкованого та відеопродукту (книга пам'яті, відеоогляд, мультимедійна презентація, буктрейлер, відеоесе, інтерв'ю з авторами, запис публічних читань);
- 5) залучення дітей та молоді до дослідницької роботи та проєктної діяльності;
- 6) інтеграція літератури в міждисциплінарний контекст (образотворче та музичне мистецтва, історія, правознавство, психологія тощо) для забезпечення багатогранності сприйняття;
- 7) сприяння творчим та волонтерським виявам здобувачів освіти;
- 8) загалом здійснення виховної діяльності у напрямку формування людини нового типу – Людини-людства.

Для реалізації вище описаних умов та забезпечення різноманіття читацького досвіду варто добирати твори різних жанрових форм. Образи героїв війни у запропонованих текстах мають бути різноплановими – не ідеалізованими, психологічно переконливими, багатовимірними, «з реального життя». Здобувачі освіти повинні побачити Людину-людства, життєвий вибір-подвиг якої передається через наскрізний образ-символ дороги – сукупності межових ситуацій на цілісному життєвому шляху. Така репрезентація сприяє глибшому емоційному зануренню та формуванню ціннісних орієнтирів.

Вважаємо, що сучасний освітній простір України, який функціонує в умовах повномасштабної війни, суттєво трансформується у відповідь на суспільні запити як до змісту освіти, так і до характеру педагогічної взаємодії загалом і національно-патріотичного виховання зокрема. У цьому контексті вивчення сучасної української літератури війни набуває особливого значення: воно стає не лише засобом інтелектуального та емоційно-естетичного розвитку, а й важливим інструментом формування громадянської позиції, національної свідомості, здатності до емпатії, виховує Людину-людства.

Чи не найважливішим є врахування краєзнавчого аспекту, адже ландшафтний підхід «завжди націлений на єдність території в контексті

відносин «центр-периферія», на взаємодію природних та культурних систем, на врахування ролі середовища, на дослідження зв'язків між реальним та уявним краєвидом, їх взаємообумовленості» [16, с. 94]. У цьому контексті можемо говорити про своєрідні «структурні підрозділи» сучасної української літератури війни, пов'язані ландшафтно, адже надважливо підбирати тексти письменників-земляків здобувачів освіти, або такі, де персонажами є їхні земляки-військові. Саме «у творах літературного краєзнавства відображені суспільно-політичні перипетії, які є близькими учням, зрозумілими. Дітям цікаво відкривати для себе художньо завуальовані пейзажі рідного міста, села, картини побуту своєї місцевості, портрети важливих суспільних діячів свого краю тощо» [16, с. 94]. Тому добір творів словесного мистецтва як засобів національно-патріотичного виховання повинен в першу чергу опиратися на краєзнавчий ландшафт.

Ще одним важливим критерієм добору педагогами текстів сучасної української літератури війни загалом та материнської прози зокрема є змістова відповідність сучасним суспільним викликам. Воєнна проблематика в підібраних творах повинна відображати реальний досвід громадян України – як із боку фронтових подій, так і через призму тилового життя, переживання військових та цивільних.

Безумовно, «добір художніх текстів базується на вікових особливостях аудиторії. Для дошкільнят та дітей молодшого шкільного віку доцільно обирати казки, дитячі вірші, оповідання (наприклад, книги Дари Корній, Ірини Мацько, Лариси Ніцой тощо). Для підлітків та юнаків – різножанрові твори як з реалістичним змалюванням, героїки, втрат, морального вибору (Марія Вітишин, Сергій Жадан, Леся Орляк, Валерій Пузік, Володимир Скоростецький тощо), так і тексти, що містять рефлексії на тему війни, подані у фантастичній і фентезійній формі (Андрій Зелінський, Надія Сеньовська, Сергій Тимофійко тощо)» [70, с. 98].

Таким чином, добір художніх текстів про сучасну російсько-українську війну для освітнього процесу має бути глибоко вивіреном, багатокомпонентним, педагогічно доцільним, психологічно обґрунтованим,

передбачати обов'язкову художню якість, виховну потужність та соціокультурну релевантність.

У контексті трансформації ціннісних орієнтирів українського суспільства в умовах повномасштабної війни, що триває від 2014 року й набула особливої інтенсивності з 2022-го, особливої актуальності набуває наукове осмислення процесів формування національної ідентичності молоді через образ героя-захисника. Одним із визначальних маркерів патріотичної самосвідомості є те, як здобувачі освіти сприймають, інтерпретують і оцінюють постать воїна-героя у художній, публіцистичній та документальній літературі.

В умовах воєнної реальності, в якій перебуває сучасне українське суспільство, особливого значення набуває питання формування національної самосвідомості учнівської молоді. Одним із ключових чинників цього процесу є осмислення образу воїна-захисника як символу національної гідності, стійкості та жертвовності. Літературні твори, що створені на основі реальних біографій українських воїнів, відкривають особливий виховний і пізнавальний потенціал у формуванні світоглядної позиції здобувачів освіти.

Емпіричне дослідження, проведене на базі ТНВК «Школа-ліцей ім. Н. Яремчука № 6» м. Тернополя, було спрямоване на вивчення сприймання та осмислення образу воїна-героя російсько-української війни старшокласниками через прочитання найяскравіших зразків материнської прози – двох знакових книг для літератури Тернопілля (уроки літератури рідного краю): Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55] та Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18].

У дослідженні було задіяно 36 учнів 10–11 класів, які брали участь у програмі літературного читання та обговорення зазначених творів упродовж чотирьох тематичних занять. Методичний інструментарій включав: анкетування з відкритими й закритими запитаннями; рефлексивні щоденники читача; фокус-групові обговорення; письмові есе за мотивами прочитаного (теми: «Лист до мами Героя», «Про що я б хотів сказати загиблому воїну», «Що змінилося в мені після цієї книжки?»).

Мета дослідження – виявити рівень емоційного залучення, зміст ціннісних трансформацій, а також здатність учнів ідентифікувати себе з моральними смислами образу захисника України.

Отже, можемо зауважити, що читання творів Лесі Орляк і Марії Вітишин справило глибокий емоційний вплив на учнів. У 89% анкет зафіксовано реакції, пов'язані зі сльозами, почуттям втрати, особистої скорботи. Більшість учасників дослідження (81%) зазначили, що вперше так глибоко співпереживали людині, якої не знали, але чия доля стала для них частиною національної історії.

Це свідчить про високий рівень емоційного залучення та емпатичної чутливості, що є необхідним передумовами формування гуманістичної ідентичності.

Учні відзначили, що центральні постаті в обох книгах – Герой Олександр Орляк («Ти зробив усе, що зміг» [55]) і Герой Іван Вітишин («Мій син – кіборг» [18]) – постають не як абстрактні символи, а як молоді люди з глибоким внутрішнім світом, високим відчуттям обов'язку, любов'ю до рідних і до України.

У фокус-групах учні визначали основні риси героя: відповідальність, цілеспрямованість, гідність, щирість, інтелігентність, глибока любов до матері, здатність думати не лише про себе, а й про майбутнє країни. Більшість респондентів (92%) визнали, що ці риси є взірцевими для сучасної молоді.

Зауважимо, що у творчих роботах простежується поступова зміна настанов учнів щодо розуміння патріотизму: від декларативного рівня до усвідомлення відповідальності за власні вчинки, позицію, життєвий вибір. Учні писали: «Після цієї книжки я вже не можу просто стояти осторонь», «Я відчув, що пам'ять про героїв – це те, що залежить і від мене теж». Також цікавими були судження старшокласниками під час опрацювання анкети «Сприйняття образу воїна-героя в сучасній українській літературі» (Додаток).

Таким чином, відбулося особистісне співвіднесення з ціннісним ядром тексту, тобто виникла моральна ідентифікація із героєм як зразком гідності й любові до Батьківщини.

Отже, емпіричне дослідження засвідчило, що: тексти воєнної мемуаристики та документальної прози мають високий виховний ефект, зокрема для розвитку морального судження й емоційної зрілості; їх включення в навчальні курси української літератури або у міжпредметні практики (наприклад, інтеграція з історією, громадянською освітою) є доцільним і педагогічно виправданим; учитель має відігравати роль фасилітатора етичної розмови, що вимагає особливої делікатності, чутливості, готовності працювати з важким, травматичним досвідом.

Тож досвід вивчення на уроках літератури рідного краю творів Лесі Орляк і Марії Вітишин учнями ТНВК «Школа-ліцей ім. Н. Яремчука № 6» засвідчив: материнська проза вітається здобувачами освіти, адже школярі перейнялися подвигом Героїв нашого часу, а образ воїна-героя сприймається як глибоко людський, моральний і національний символ; здобувачі освіти здатні до глибокої емпатії, етичного судження й особистісної ідентифікації з героєм; такі твори не лише поглиблюють знання про сучасну історію України, а й виховують стійку національну самосвідомість, громадянську позицію, культуру пам'яті.

Отже, цілеспрямована робота з текстами, написаними матерями загиблих героїв (материнська проза), є не лише літературною практикою, а й важливою моральною місією сучасної школи, що спрямована на виховання свідомого, гідного, національно зорієнтованого громадянина.

3.2. Методичні рекомендації з виховання патріотизму здобувачів закладів загальної середньої освіти під час вивчення сучасної материнської прози на уроках літератури рідного краю

Сьогодні, у такий складний час для нашої нації, дуже важливо переосмислити ціннісні орієнтири, особливу увагу зосереджуючи на патріотичному вихованню підростаючого покоління. У цьому контексті варто особливу увагу приділити літературній освіті школярів, адже саме українська література, на нашу думку, сьогодні виступає чинником національного відродження.

У час війни надважливо «дбати про відродження духовності, плекати ціннісні орієнтири, формувати національну самосвідомість, патріотизм, почуття відповідальності у школярів за долю рідної країни, розвивати почуття гордості за багату літературно-культурну спадщину свого регіону, виховувати любов до читання тощо» [70, с. 90]. Усі «ці функції в освітньому процесі сучасної української школи здійснюються на уроках літератури рідного краю» [75, с. 154], які «мають велике виховне значення для учнів, адже саме на них діти знайомляться із літературно-мистецьким життям своєї малої Батьківщини, мають можливість дослідити своєрідність зв'язків літератури свого регіону і загальнонаціонального літературного процесу, познайомитися із місцевими літературно-культурними діячами, поглибити літературну ерудицію, виробити особистісне ставлення до художньої літератури свого краю» [49, с. 94].

Методика краєзнавчої роботи в школі стала предметом наукових студій багатьох методистів (Л. Башманівська, Т. Бондаренко, Т. Бугайко, В. Бугрій, І. Волинець, М. Гуняк, Л. Іванова, С. Кіраль, Н. Кравченко, В. Коваленко, А. Лисенко, О. Лисенко, В. Лящук, О. Мазуркевич, А. Назаренко, В. Сухомлинський, Є. Пасічник, В. Шуляр, О. Яній та ін.).

Духовний розвиток дитини – пріоритетне завдання сучасної літературної освіти, яке найкраще зреалізовується, на наше переконання, саме на уроках літератури рідного краю, оскільки вони «завжди максимально наближені до школярів, адже у творах літературного краєзнавства відображені суспільно-політичні перипетії, які є близькими учням, зрозумілими. Дітям цікаво відкривати для себе художньо завуальовані пейзажі рідного міста, села, картини побуту своєї місцевості, портрети важливих суспільних діячів свого краю тощо» [49, с. 94]. Поділяємо думку, що «пріоритетним завданням уроків

літератури рідного краю є формування патріотичної освіченості школярів, адже патріотизм людини починається з любові до своєї оселі, до материної колискової, до рідної мови, пісні, людей праці, рідної природи, літератури свого краю, малої Батьківщини. Викликом нашого часу є, на нашу думку, зосередження уваги словесниками на уроках літератури рідного краю на творах, у яких описано картини героїчного подвигу українських воїнів за нашу незалежність. Надважливо сьогодні учням говорити про Героїв, які віддали своє життя за майбутнє України» [49, с. 95].

Літературне краєзнавство – надважлива галузь науки про літературу, адже «її предметом вивчення є фольклорна та художня спадщина, нав'язана природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і життєвим досвідом людей певного краю» [75, с. 154].

Вважаємо, що «уроки літератури рідного краю мають велике виховне значення для учнів, адже саме на них діти знайомляться із літературно-мистецьким життям своєї малої Батьківщини, мають можливість дослідити своєрідність зв'язків літератури свого регіону і загальнонаціонального літературного процесу, познайомитися із місцевими літературно-культурними діячами, поглибити літературну ерудицію, виробити особистісне ставлення до художньої літератури свого краю. Отож такі уроки сприяють вихованню патріотизму школярів, національної свідомості, формують почуття гордості за багату літературно-культурну спадщину свого регіону. Вважаємо, що саме на уроках літератури рідного краю відбувається осягнення учнями глибинної сутності спадщини митців свого краю, духу земляків, особливостей відображення ними реалій дійсності, сприйняття й поціновування їхнього художнього набутку, плекання почуття гордості за славетних краян, бажання примножити славу своєї малої Батьківщини, плекання літературних традицій краю» [75, с. 155].

Уроки літератури рідного краю завжди максимально наближені до школярів, адже у творах літературного краєзнавства відображені суспільно-політичні перипетії, які є близькими учням, зрозумілими. Дітям цікаво відкривати для себе художньо завуальовані пейзажі рідного міста, села,

картини побуту своєї місцевості, портрети важливих суспільних діячів свого краю тощо» [75, с 154].

Розглядаючи питання літературної освіти краєзнавчого характеру, не можемо оминати поняття літературного ландшафту, яке увійшло в літературознавчі дослідження відносно недавно. Зауважимо, що американські науковці Томас Грейдер і Лорен Гаркович означили його як «символічне середовище, створене людиною» [109, с. 3]. Вважаємо, що на уроках літератури рідного краю у сучасній школі обов'язково потрібно брати до уваги ландшафтний підхід, адже він завжди націлений на єдність території в контексті відносин «центр-периферія», на взаємодію природних та культурних систем, на врахування ролі середовища, на дослідження зв'язків між реальним та уявним краєвидом, їх взаємообумовленості. В його основі лежить міждисциплінарний підхід, а отже, він спрямований на цілісність і розглядає літературні явища не як суму певних літературних місць, тем, жанрів, ідей, а як цілісний культурно-природний комплекс, що є надважливим для розуміння учнями ролі і місця певного митця у літературному процесі їхньої малої Батьківщини, вироблення особистісного ставлення до літератури рідного краю, подолання принизливого почуття меншовартості, формування в дітей поваги до історичної пам'яті свого регіону, плекання почуття національної гордості, шанобливого ставлення до звичаїв та традицій своїх земляків, вміння пізнавати й цінувати красу й самобутність рідного.

Вважаємо, що сьогодні уроки літератури рідного краю потребують переосмислення, а програма шкільного краєзнавства – розширення, оновлення з акцентом на патріотичній освіченості школярів, адже «патріотизм людини починається з любові до своєї оселі, до матеріної колискової, до рідної мови, пісні, людей праці, рідної природи, літератури свого краю, малої Батьківщини» [75, с 155]. Саме на уроках літератури рідного краю прищеплюється любов до усього рідного і почуття відповідальності за долю рідного народу і України, а «патріотичне виховання, формування в дітей та молоді дієвої любові до Батьківщини сьогодні є неймовірно актуальним» [75, с 155].

На наше переконання, сьогодні надважливим завданням кожного словесника є огляд на уроках літератури рідного краю творів, у яких описано подвиги новочасних Героїв, їхню відвагу, хоробрість, сміливість, бажання захищати рідну землю у найважчий час. Вважаємо, що доцільним у цьому контексті буде ознайомлення школярів із антологією «Війна 2022: щоденники, есеї, поезія» [17], у якій зібрано фрагменти щоденників, есеї та вірші сучасних українських письменників про сучасну російсько-українську війну. Також, на нашу думку, важливим є зосередження уваги учителем на творах митців рідного краю, які стали на захист своєї Батьківщини. Так, у школах Тернопільщини на уроках літератури рідного краю рекомендуємо розглядати творчість Б. Гуменюка, Ю. Матевощука, А. Дністрового тощо. Також сьогодні надважливо ознайомлювати учнів із творами про Героїв, які «Вмерли в Новім Заповіті / З славою святих» (П. Тичина), виборюючи світле майбуття для своєї країни, особливо про тих Героїв, які ходили вулицями того ж міста/ села, що й учні. У цьому контексті на уроках літератури рідного краю у школах Тернопільщини доцільним буде ознайомлення школярів із яскравими зразками «материнської прози» – патріотичною повістю Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55] (присвячена світлій пам'яті сина-Героя Олександра) та книгою Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [18] (присвячена світлій пам'яті сина-Героя Івана), які вийшли друком за сприяння видавництва «Джура» (м. Тернопіль). Обговорення цих книг можна проводити із запрошенням авторів – матерів наших Героїв та видавця – директора видавництва «Джура» Василя Ванчури. Зауважимо, що такі творчі зустрічі часто організовувалися командою освітнього волонтерського проекту «Патріотичні й небайдужі» [59] (Н. Сеньовська, Т. Скуратко, І. Скасків) у навчальних закладах Тернопільщини. Із власного досвіду можемо стверджувати, що такі зустрічі-обговорення викликають зацікавленість у підростаючого покоління.

Переконані, що саме на уроках літератури рідного краю потрібно школярам говорити про книги, в які художньо осмислено подвиги тих героїв, які ходили вулицями їхнього міста, які вчилися у їхніх школах, тобто про своїх героїв, яких ми зобов'язані знати в першу чергу. Вважаємо, що «найбільший у

світі ресурс – щире людське спілкування, мирна взаємодія на благо людини, сім'ї, громади, країни. Особливо в такий важкий воєнний час. Україні потрібен кожен!» [75, с 156].

Наголосимо, що сам феномен материнської прози не новий в літературі, адже твори, написані матерями про своїх дітей, існували в різних традиціях. Однак, ми пропонуємо використовувати термін *«материнська проза»* для позначення конкретних зразків сучасної літератури про російсько-українську війну, які відрізняються від «загального масиву» текстів жанрово (переважно це художньо-документальна проза) й тематично (написані матерями про синів-героїв). Вважаємо, що з часом таких текстів буде більше навіть на загальноукраїнському рівні, адже зберегти світлу пам'ять про дорогих людей, які служили Батьківщині – природно, особливо в умовах війни за виживання, яку змушений вести український народ.

Ознайомлення школярів із яскравими зразками материнської прози, на наш погляд, засвідчує, що «процес поглиблення знань дітей та молоді про захисників України, героїв сучасної російсько-української війни (зокрема жителів Тернопільської міської громади) може бути неймовірно цікавим та результативним» [6, с. 292]. Учням цікаво дізнаватися про героїчні подвиги своїх краян, людей, яких вони знали, людей, про яких чули, людей, іменами яких називають їхні школи, вулиці, проспекти...

Твори материнської прози «дихають» справжніми емоціями, бо «написані серцем і сльозами матері» [18, с. 3]. «Це – крик душі матері. Біль втрати, який їй не дає спокою. Він прориває барикади скромності й виходить сюди – на сторінки твору, де жоден рядок не вигаданий, не zostавлений графоманом» [4, с. 4]. На наше переконання, ознайомлення школярів із творами материнської прози варто розпочинати з презентації, яка б розширила кругозір здобувачів освіти, «ввела» їх у історичний контекст епохи, ознайомила з ключовими подіями російсько-української війни. Так, обговорення книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» варто «розпочати презентацією «Хто такі кіборги?», яка допоможе старшокласникам осмислити подвиг захисників Донецького аеропорту» [18, с. 157]. Вивчення повісті Лесі Орляк доцільно розпочати із

презентаційних матеріалів «Оборона м. Дебальцевого», що дасть можливість школярам чітко усвідомити, що російсько-українська війна триває з 2014 року, що уже понад 11 років українці ведуть жорстоку боротьбу за право бути.

Погоджуємося, що книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» є «цінною тим, що у ній зібрано спогади кіборгів-побратимів Івана Вітишина про страшні дні оборони Донецького аеропорту, спогади близьких і рідних про останні розмови з Героями-кіборгами» [18, с. 157]. Повість Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» формує в уяві читача позитивний образ захисника, достойний наслідування, адже Сашко Орляк – гідний син України, який понад усе любив свою Батьківщину і зробив для її захисту усе, що зміг: «...ти чесно бій прийняв, / Не дбаючи про себе, / І, вражений свинцем, / Упав лицем на сніг, / Ти не помер, / А відійшов у небо, / Бо на землі / ЗРОБИВ УСЕ, ЩО ЗМІГ...» [55, с. 83]. Також в уяві реципієнта постає образ матері, яка гідна пам'яті свого сина-героя, яка вміє з честю нести світлу пам'ять про свого сина: «Я перед подвигом твоїм / схиляю голову, мій сину, / ти у бою життя віддав / за свій народ, за Україну» [55, с. 6].

Цінними в обох зразках материнської прози є вставки-світлини, на яких старшокласники мають можливість розглянути обличчя хоробрих захисників України. Цікавими для огляду школярами, на наш погляд, будуть світлини побратимів Сашка Орляка – бійців протитанкового батальйону 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади після виходу з Дебальцевого, а також світлина Сашка-воїна «Мій блокпост тепер там, де рукою подати до раю...» із книги Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг». Викличуть зацікавлення, переконані, і світлини з книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» (розділ «Фото з сімейного архіву»).

Отже, вважаємо, що, ознайомити старшокласників із книгою Марії Вітишин «Мій син – кіборг» (Тернопіль: Джура, 2022. 96 с.), у якій відображено спогади про «живі події російсько-української війни, які дають відчутти реальну картину умов перебування кіборгів у пеклі Донецького аеропорту» [18, с. 2] – завдання учителя-словесника у межах вивчення літератури рідного краю (літератури Тернопільщини). Марія Вітишин присвятила книгу світлій пам'яті свого сина Івана (позивний «Тесть»; як пригадує авторка, такий позивний

кіборгу Івану дали його побратими, які глибоко поважали воїна і мріяли в майбутньому стати його зятями, бо ж у Івана було на той час три незаміжні донечки-красуні) – українського військовика, старшого сержанта 80-ї окремої аеромобільної бригади Збройних Сил України (3 батальйон, 7 рота, 2 взвод), якого за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (помертно; 2 травня 2015 р.), орденом «Народний Герой України» (помертно; 15 січня 2016 р.), медаллю «За службу Україні» – відзнака голови Тернопільської обласної державної адміністрації (помертно; 2016 р.), медаллю «За жертвність і любов до України» – відзнака Української Православної церкви Київського патріархату, Філарет (помертно; 12.01.2016 р.), відзнакою «Командира 80 ОДШБр» (помертно; 04.03.2016 р.), нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» – відзнака Всеукраїнської спілки учасників бойових дій в АТО «Побратими України» (помертно), медаллю «За жертвність і любов до України» – відзнака Української Православної церкви України, Епіфаній (помертно; 19.07.2019 р.).

Зауважимо, що «ознайомлення старшокласників із книгою Марії Вітишин «Мій син – кіборг» поглибить їхні знання з новітньої історії України, дасть чітке уявлення школярам про те, що російсько-українська війна в Україні триває уже понад 10 років, з 2014 року, а гноблення росіянами нашої нації – століттями, а також учні зможуть детальніше дізнатися про героїчний подвиг кіборгів – хоробрих оборонців Донецького аеропорту. До речі, цьогоріч відзначаємо 10-ту річницю з Дня загибелі Івана Вітишина та його побратимів (обороняючи Донецький аеропорт, загинуло четверо військових з Тернопільщини – Ігор Римар, Іван Вітишин, В'ячеслав Мельник та Володимир Трух). Вважаємо, що до 10-ї річниці з Дня загибелі Героїв-кіборгів у навчальних закладах Тернопільщини доцільними є творчі зустрічі із Марією Вітишин та обговорення її книги «Мій син – кіборг», зі сторінок якої в уяві учнів постане героїчний подвиг кіборгів, які «поза межами болю» (О. Турянський), незважаючи на холод, біль, безвихідь, до останнього подиху

були вірними своїй присязі – служити Україні, захищати її цілісність» [75, с. 155].

Обговорення книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» «пропонуємо розпочати презентацією «Хто такі кіборги?», яка допоможе старшокласникам осмислити подвиг захисників Донецького аеропорту» [75, с. 155], адже, як згадує кіборг Василь Соколовський (позивний «Сокіл»), якому пощастило вижити, що «те, що там було, не забувається. Дивився фільм «Кіборги». Сильно. Але і близько того не показано, що там було насправді. Я тепер знаю, як виглядає пекло» [18, с. 5].

Книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» в першу чергу, на нашу думку, є цінною тим, що у ній зібрано спогади кіборгів-побратимів Івана Вітишина про страшні дні оборони Донецького аеропорту, спогади близьких і рідних про останні розмови з Героями-кіборгами. Цікавою є і передмова до книги, яка написана «болем материнського серця»: «Я, як мама, в кожному своєму слові схиляю низько голову з поваги до наших синів. Стаю на коліна перед їхньою мужністю і святістю. Перед тим, що вистояли – не вистояв бетон. ЛЮДИ-КІБОРГИ! ВОНИ СПРАВЖНІ ГЕРОЇ! СВЯТІ МУЧЕНИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ! НЕХАЙ ПАМ'ЯТЬ ПРО НИХ НЕ ЗГАСНЕ НІКОЛИ!» [18, с. 7]. Творчу зустріч із пані Марією та обговорення її книги «Мій син – кіборг» можна обрамити словами «...Хто поверне посмішку ясну, / мамі тій, що сина її вбили?» [18, с. 8], які часто любить цитувати мати кіборга Івана.

Вважаємо, що «доцільними при аналізі книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» будуть такі форми роботи, як відеоогляд книги, інтерв'ю з автором чи видавцем книги, виставки учнівських ілюстрацій про оборону кіборгами Донецького аеропорту, вечір пам'яті Івана Вітишина, година-реквієм тощо. Особливу увагу учителям, на наше переконання, варто звернути на розділ книги «Жива пам'ять», у якому поміщено поезії, присвячені Івану Вітишину. Заслуговує на увагу і розділ «Фото з сімейного архіву», що допоможе учням ознайомитися із основними віхами життя кіборга-Героя» [75, с. 156].

Цікавою, на наш погляд, для контекстуального вивчення у старших класах на уроках літератури рідного краю є художньо-документальна повість

Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг», у якій відображено реальні події, які переживала Україна з початком російської агресії 2014 року. Леся Орляк присвятила книгу «світлій пам'яті мого сина, молодшого сержанта, командира гармати протитанкового батальйону 128-ї окремої гірсько-піхотної Закарпатської бригади Олександра Орляка, всім захисникам української держави в російсько-українській війні» [18, с. 3]. Вивчення повісті Лесі Орляк дасть чітке уявлення школярам про те, що російсько-українська війна в Україні триває уже понад 10 років, з 2014 року, а також у їхній уяві постане образ хороброго воїна-захисника своєї країни, виникне бажання завжди стояти на сторожі свого, рідного (мови, культури, літератури, історії, території).

Вважаємо, що доцільними для опрацювання старшокласниками художньо-документальної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [55] є такі форми роботи: стислі повідомлення про авторку книги та відомості про головного героя книги, Олександра Орляка – Героя України, який загинув 6 лютого 2015 року в результаті мінометного обстрілу на опорному пункті «Станіслав» поблизу м. Дебальцевого Донецької області під час виконання бойового завдання, зустріч-обговорення твору з авторкою, підготовка рецензій, відгуків, відеоогляду книги, дослідно-пошукова робота в місцевих бібліотеках, музеях, картинних галереях, підготовка виставок, інтерв'ю з автором, виставки учнівських ілюстрацій до твору, вечір пам'яті Олександра Орляка тощо. Вивчення повісті Лесі Орляк, на наш погляд, доцільно було б організувати у нетрадиційній формі, вдаючись до певного типу нестандартних уроків, наприклад: урок-літературний портрет письменника; звуковий альбом; урок-відеоогляд; урок-реквієм; заочна подорож; урок-зустріч, урок-виставка. Особливу увагу учителям, на наше переконання, варто звернути на вірш-виставки у повісті Лесі Орляк. Так, варто наголосити учням, що твір розпочинається рядками: «Я перед подвигом твоїм / схиляю голову, мій сину, / ти у бою життя віддав / за свій народ, за Україну» [55, с. 6], а завершується: «Не залишай мене саму ніколи, / Якщо з очей гірка сльоза стече, / Якщо випробуванням стане доля, / Підстав мені своє міцне плече» [55, с. 87]. Для окреслення школярам ідейного задуму авторки учителям варто, на нашу

думку, зачитати поетичні рядки із твору: «...ти чесно бій прийняв, / Не дбаючи про себе, / І, вражений свинцем, / Упав лицем на сніг, / Ти не помер, / А відійшов у небо, / Бо на землі / ЗРОБИВ УСЕ, ЩО ЗМІГ...» [55, с. 83]. Цікавим є, на наш погляд, художнє обрамлення твору – від Великодня до Великодня, що є наскрізним символом невмирущості української нації, гуманності, ціннісних орієнтирів і нашого святого обов'язку – пам'ятати своїх Героїв, бо «...настане в Україні мир – молитвами та звитягами наших захисників. А ті, хто не зміг вберегти молодих життів, хоч не зрадьте їхніх душ...» [55, с. 83]. Вважаємо, що до уроків літератури рідного краю з вивчення яскравих зразків материнської прози вчителеві варто поставитися надвідповідально, адже це уроки пам'яті про тих, хто віддав своє життя за майбутнє України і знати про їх подвиг – наш святий обов'язок. «Педагог зобов'язаний прикласти максимум зусиль, щоб такі заняття проходили у сприятливій, творчій атмосфері. Тому важливо продумати усе до дрібниць, ввести цікаві форми роботи: зустріч-обговорення твору з авторами, творчі проєкти, підготовка презентацій, рецензій, відгуків, художніх виставок, відеоогляду книг, дослідно-пошукова робота в місцевих бібліотеках, творчі перфоменси тощо» [75, с. 155]. Доцільними, на наш погляд, будуть і творчі завдання до опрацювання книг із рубрик: «Літературно-мистецька вітальня», «Літературна п'ятихвилинка», «Матеріали для допитливих», «Твій словник», «Мій друг – комп'ютер», які пропонують укладачі хрестоматії «Література рідного краю. 5–11 класи» [49].

Отже, уроки літературного краєзнавства – важливий засіб розширення літературного світогляду учнів, посилення патріотизму і національної свідомості школярів, розвитку їхнього творчого потенціалу. Сьогодні надважливо на таких уроках не оминати творів про подвиги наших захисників-Героїв. Тільки тоді зможемо виховати справжніх патріотів своєї країни. У час «воєнного лихоліття» такі уроки, на наше переконання, повинні ставати «уроками людяності», «уроками пам'яті», адже вони є важливим засобом посилення патріотизму і національної свідомості школярів. Сьогодні надзвичайно важливо на таких заняттях не оминати яскравих зразків материнської прози, бо вони є джерелом виховання патріотизму та

самовідданості у нелегкий час, бо вони творять пам'ять про гідних синів України. Популяризація таких книг – обов'язок усіх свідомих українців, бо ми в боргу перед нашими Героями. Переконані, що саме уроки літератури рідного краю є важливим засобом посилення патріотизму і національної свідомості школярів. Сьогодні надзвичайно важливо розширювати тематику літературного краєзнавства, включаючи твори митців, що воюють, а також твори про подвиги наших захисників-Героїв.

ВИСНОВКИ

Сьогодні в Україні національно-патріотичне виховання є віссю освітнього процесу. Тому необхідним вважаємо оновлення його змістового наповнення та засобів, серед яких важлива роль відводиться сучасній українській літературі війни загалом і материнській прозі зокрема як найяскравішій складовій сучасної пам'ятувальної літератури.

Узагальнюючи наші спостереження, практичний досвід колег-освітян та висновки науково-методичної літератури, присвяченої проблемам національно-патріотичного виховання дітей та молоді, можемо констатувати, що художня література війни має значний виховний потенціал. Серед способів ознайомлення здобувачів освіти різних рівнів (від дошкільного до вищого) з художніми текстами про нинішню російсько-українську війну можемо виділити: аналіз мотивів внутрішньої сили героїв, їх етичних рішень у мезових обставинах; виокремлення образів-маркерів ідентичності; інтерпретацію наскрізних символів; розкодування метафоричних ланцюгів; співвіднесення здобувачами освіти прочитаного з власним життєвим досвідом, переживаннями, родинною та національною пам'яттю; трансформацію висновків після прочитаного та осмисленого, формування власних цінностей та перспективних планів.

Описана методика використання кращих зразків материнської прози (книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» та Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг») у процесі національно-патріотичного виховання повинна забезпечуватися певними умовами: орієнтація на вікові особливості вихованців; врахування педагогом різноманітних контекстів; використання інтерактивних

методів та форм роботи; створення умов для театралізації; формування цифрового, друкованого та відеопродукту; залучення дітей та молоді до дослідницької роботи та проєктної діяльності; інтеграція літератури в міждисциплінарний контекст; сприяння творчим та волонтерським виявам здобувачів освіти. Така організація національно-патріотичного виховання засобами сучасної української літератури війни сприятиме формуванню людини нового типу – Людини-людства.

Оскільки сучасна українська література війни містить вже значний обсяг текстів (написаних від 2014 року), при відборі педагогом творів доцільно орієнтуватися на такі критерії: ландшафтний (книги, написані земляками і про земляків); змістової відповідності сучасним суспільним викликам; орієнтації на вікові особливості аудиторії. Наголосимо, що надважливо при відборі текстів педагогу враховувати краєзнавчий аспект. У цьому контексті для філологів, що працюють у закладах загальної середньої освіти Тернопілля, надзвичайно цінним у своїй практиці буде використовувати кращі зразки материнської прози – книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» і Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг».

Материнська проза є самобутнім художнім явищем, яке формується на перетині особистісного досвіду авторки, соціокультурних трансформацій і новітніх естетичних пошуків. Вона репрезентує материнство не лише як біологічну чи соціальну роль, а як складний екзистенційний, емоційно-психологічний і ціннісний досвід, що охоплює теми любові й відповідальності, втрати й тривоги, жертвності, внутрішньої сили та самоідентифікації жінки. З'ясовано, що в сучасній українській материнській прозі поєднуються художність і документальність, інтимна сповідальність і соціальна проблематика, що зумовлює її жанрову багатоваріантність (оповідання, есе, щоденникова проза, роман).

Методичний аспект дослідження засвідчив, що твори сучасної материнської прози мають значний виховний і навчальний потенціал та можуть ефективно використовуватися на уроках української літератури і в позакласному читанні. Їх опрацювання сприяє формуванню читацької

компетентності, розвитку емпатії, емоційного інтелекту, критичного мислення, а також утвердженню гуманістичних і сімейних цінностей. Виявлено, що доцільним є застосування інтерактивних методів навчання, проблемно-дискусійних форм роботи, елементів проєктної діяльності та творчих завдань, які активізують особистісне сприйняття художнього тексту.

Отже, сучасна материнська проза постає як актуальний і перспективний об'єкт літературознавчого та методичного осмислення. Її вивчення в закладах загальної середньої освіти сприяє оновленню змісту літературної освіти, поглибленню морально-етичного виховання учнів та формуванню цілісної, чутливої до людського досвіду особистості. Проведене дослідження підтверджує доцільність подальшого наукового вивчення материнської тематики в сучасній українській літературі та розробки методичних моделей її системного впровадження в освітній процес.

Отже, за нашими спостереженнями, у сучасній українській школі патріотичне виховання усе частіше розглядається як вісь освітнього процесу. Тому необхідним вважаємо оновлення програми з української літератури та літератури рідного краю і введення до обов'язкового переліку текстів для вивчення книг про наших захисників / захисниць із врахуванням регіону, адже, за словами, керівниці освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» Надії Сеньовської, «своїх треба знати в першу чергу».

Узагальнюючи висновки методичної літератури, присвяченої проблемам патріотичного виховання дітей та молоді, та наші спостереження, зроблені під час педагогічної практики, можемо констатувати, що материнська проза, цілком може бути застосована для дитячого читання і має значний виховний потенціал.

Серед шляхів формування національної самосвідомості здобувачів закладів загальної середньої освіти засобами літератури війни можна виокремити читання та обговорення відповідних книг, виконання творчих завдань і проєктів із обов'язковою опорою на життєвий досвід самих здобувачів освіти.

Особливостями організації процесу патріотичного виховання засобами української літератури є, крім опори на пережите учнями, розширення горизонтів їхнього бачення стосовно подальшої діяльності (що дитина може зробити просто зараз для популяризації прочитаної книги та допомоги військовим).

За нашими спостереженнями, кожен заклад загальної середньої освіти у час війни займається і патріотичним вихованням школярів, і підтримкою фронту. У процесі проходження педагогічної практики на базі ТНВК «Школа-ліцей ім. Н. Яремчука № 6» було виокремлено здобутки передового досвіду вчителя української літератури Ольги Лотоцької (творчі зустрічі із письменниками-воїнами, матерями загиблих героїв, представниками освітнього волонтерства, психологами тощо).

Впродовж проходження педагогічної практики нами також було проведено емпіричне дослідження (анкетування) особливостей сприймання та осмислення образу воїна-героя російсько-української війни здобувачами освіти на матеріалі книг материнської прози. З'ясували, що творчі читання (з обговореннями, проєктами, зустрічами) сприяють формуванню у свідомості українських школярів позитивного образу воїна-захисника нашої держави. Відрадно, що старшокласники усвідомлюють важливу місію – нести пам'ять про загиблих Героїв, популяризувати кращі зразки материнської прози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Виховуємо патріотизм як почуття і цінність. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2016. № 6. С. 4–8.
2. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навчально-методичне видання. 280 с.
3. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади: навчально-методичний посібник. 344 с.
4. Бех. І. Патріотизм: сучасні ознаки та орієнтири виховання. *Рідна школа*. 2015. № 1-2. С. 3–6.
5. Білоусова В., Говорун Т., Кисельова Н. Виховання культури поведінки. Київ : Радянська школа, 1986. 160 с.
6. Бойко Н. Дидактичні умови формування пізнавального інтересу у школярів. Автореферат дис. канд. пед. наук. Харків : Харківський державний педагогічний університет, 1999. 19 с.
7. Бондар В. Дидактика. Київ: Либідь, 2005. С. 13.
8. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
9. Бугайко Т., Бугайко Ф. Українська література в середній школі: Курс методики. Київ: Рад. школа, 1962. 391 с.
10. Буряк Ю., Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях». Київ: «Довіра», 2006. 200 с.
11. Важко бути Людиною. Добірка оповідань та казок Василя Сухомлинського для дітей URL: <https://mala.storinka.org> (дата звернення 25.08.2021).

12. Вахоцька І. О. Тренінгові технології в освітньому процесі. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги* (14.05 2020). URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u279/zbirnik_14.05.2020.pdf
13. Ващенко Г. Загальні методи навчання. Київ: Українська видавнича спілка, 1997. 441 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. С. 894.
15. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенко, 1996. 238 с.
16. Вікова та педагогічна психологія /О. Скрипченко, Л. Волинська [та ін.]: за ред. О. Скрипченко. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
17. Війна 2022: щоденники, есеї, поезія. Антологія. Львів: Вид-во Старого Лева; Варшава: Нова Польща. 2022. 440 с.
18. Вітишин М. Мій син – кіборг. Тернопіль: Джура, 2022. 96 с.
19. Власова В. Г. Формування патріотичних почуттів учнів засобом комплексу мистецтв. Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю. 2016. Київ: Основа. С. 70-74.
20. Войтович В., Антологія українського міфу, у 3 т., Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2007. 300 с.
21. Волинець І. М. Теорія та історія літературного краєзнавства. [Електронний ресурс]. 2014. Режим доступу: <https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna.../2volinec.htm>
22. Воєвода З. Морально-етичні аспекти вивчення літератури. *Дивослово*. 2006. № 6. С. 27-31.
23. Волкова Н. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.
24. Волошина Н. Виховання учнів засобами художнього слова. *Зарубіжна література в навчальних закладах*. 1996. № 7. С. 2-6.

25. Гавриш Н. Національно-патріотичне виховання у ситуації соціального неспокою: змінюємо підходи. *Дошкільне виховання*, 2015. № 8. С. 2–7.
26. Голоси. Антологія військових письменників / упорядкув. Т. Пилипець. Київ: ФОП Степурін Ігор Миколайович, 2023. 260 с.
27. Гоменюк Л. Тренінги з педагогічної майстерності «Вчитель – вічний учень». Рівне, 2017. 64 с.
28. Гомон П. Літературному краєзнавству – наукові засади. *УМЛШ*. 2003. № 3. С. 15-18.
29. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
30. Гуменюк Б. Вірші з війни. <https://www.litlib.net/bk/99370/read>
31. Давидюк В., Первісна міфологія українського фольклору, Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 220 с.
32. Дем'янюк Т., Мельничук Л., Байрамова М. Духовно-моральне виховання особистості: інноваційний. *Позакласний час*. 2018. № 11. С. 10-20.
33. Державна національна програма «Освіта» : Україна ХХІ століття. Київ : Радуга, 1994. 62 с.
34. Долгая Н. Гуманізація педагогічного процесу як провідна умова духовного виховання. *Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць*. Кривий Ріг: КДПУ, 2005. Вип. 12. С. 153-160.
35. Дронь А. Тут були ми [Текст]: поезія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 112 с.
36. Друзь З. Хрестоматія з методики виховання особистості: Настільна робоча книга: У 3-х тт. Кривий Ріг, 2008. Т.2: Ч. 1: Методична конкретика основних напрямів виховання за кредитно-модульного підходу. 513 с.
37. Заняття з елементами тренінгу «Як спілкуватися з військовими та ветеранами». «Патріотичні й небайдужі». *Офіційна сторінка*. 10 квітня 2025 р. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1BJE3FM6bF/>
38. Запека В. Бабах на всю голову. Вид. 2-ге Харків: Віват, 2025. 192 с.

39. Запека В. Герої, херої та не дуже. Івано-Франківськ: Видавництво «Магура», 2025. 352 с.
40. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля. Зібрав та впорядкував Медведик П., Львів: «Червона калина», 1992. 400 с.
41. Іроденко Л. Роль літератури у формуванні духовної культури української нації як основи виховання молоді у сучасних умовах. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2003. № 7. С. 62-63.
42. Каун В. Мораль та її норми. *Позакласний час*. 2006. № 7-8. С. 78.
43. Колядки та щедрівки. Репертуарний збірник народних пісень/ Упорядн. Ященко Л. та Міщенко К., Київ: Веселка. 2005. 200 с.
44. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді / Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді і методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 16.06. 2015 № 641. URL: <http://pnu.edu.ua/files/knpvdm16062015>
45. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> (дата звернення: 10.04.2021).
46. Корній Д. Чарівний звіролов українського міфу. Птахи. Харків: Віват, 2025. 427 с.
47. Костенко Л. Вибране. К.: Дніпро, 1989. 559 с.
48. Лист МОН України «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році».
49. Література рідного краю. 5–11 класи: Хрестоматія. / Упорядники: Н. Ю. Білоус, Л. С. Боруцька, М. М. Кондирєва. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 600 с.
50. Марфинець Н. В. Розвиток змісту літературного краєзнавства у школах Закарпаття (кінець XIX – початок XXI століття) : автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2014. 22 с.

51. Марченко Я. Виховання патріотизму в дітей як актуальна проблема сучасного виховання. *Інструментарій виховання в сучасних закладах освіти: реалізація творчих і соціально значущих програм, проєктів* : зб. матер. наук.-практ. конф. Київ. 2022. С. 101–106. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Zbirnyk-tez-konf.-28.04.2022.pdf#page=101>
52. Марчук Є. Дослівно. Сільські вісті, № 5 (19337). 19 січ. 2016. С. 1.
53. Методичні рекомендації до використання в освітньому просторі проєкту «Діалоги про війну». *Український інститут національної пам'яті*. Відеоматеріали. 2021. URL : <file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/RAAOg16178892937KQY9-2.pdf>
54. Нестеренко Т. Формування морального становлення громадянина України. *Позакласний час*. 2006. № 1-2. С. 2-6.
55. Орляк Л. Ти зробив усе, що зміг. Художньо-документальна повість. Тернопіль: Джура, 2017. 88 с.
56. Освітнє волонтерство – вдосконалення і фахове зростання. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1GRsVXji2P/>
57. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. Київ: Ленвіт, 2000. 384 с.
58. Патріотичне виховання. Сайт ЗДО № 1 м. Сміла. URL: <http://smiladnz1.edukit.ck.ua/>
59. Патріотичні й небайдужі. Офіційна сторінка. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61555874657142>
60. Поліщук Н. Виховна спрямованість літературної освіти. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 32. С. 13-22.
61. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.11.2020).

62. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення 15.11.2020).

63. Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році Лист МОН № 1/9-523 від 16.08.19 року URL: <https://osvita.ua/>

64. Програми для середньої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням української літератури у 8-11 класах, для класів з гуманітарним профілем, гімназій, ліцеїв та коледжів/ Укладачі Г.Ф.Семенюк, В.І.Цимбалюк. *Дивослово*. 2002. № 9. С. 46–78.

65. Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни. Преамбула. 01.2023. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf> 23 с.

66. Руф Ю. Багряна лірика. Київ: «Залізний тато», 2024. 68 с.

67. Рябов С. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства. *Освіта для демократії*. 1999. 11 листопада. Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.

68. Сеньовська Н. Війна і те, що після. Тернопіль: КІЦ «ПРІНТ–ОФІС», 2018. 56 с.

69. Сеньовська Н. Прокляття Лади (уривок). Літературна сцена. Ї. Антологія 6-го мистецького фестивалю / Укладач: Ю. Матевощук. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2018. 200 с.

70. Сеньовська Н., Скуратко Т. Особливості вивчення патріотичної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» на уроках літератури рідного краю в навчальних закладах Тернопільщини. Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука): матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 7 листопада 2024 року / за заг. ред. С. В. Бородіци. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2024. С. 94–98. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35229>.

71. Сеньовська Н., Скуратко Т. Особливості вивчення патріотичної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» на уроках літератури рідного краю в навчальних закладах Тернопільщини. Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука): матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 7 листопада 2024 року / за заг. ред. С. В. Бородіци. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2024. С. 94–98. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/35229/3/Tkachyk_Konf.pdf

72. Сеньовська Н., Скуратко Т. Діяльність освітнього волонтерського проєкту «Україні потрібен кожен» у контексті патріотичного виховання. Актуальні питання гуманітарних наук / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 78. Том 2. С. 287–293. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/78_2024/part_2/45.pdf.

73. Сеньовська Н., Скуратко Т. Освітній волонтерський проєкт «Україні потрібен кожен»: патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану. Сучасна освіта в глобальному і національному вимірах: виклики, загрози, ефективні рішення : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (з міжнародною участю) (м. Тернопіль, 17 жовтня 2024 р.) / упоряд.: Г. М. Мешко, І. М. Шульга. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 88–92. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/34177>

74. Сеньовська Н., Скуратко Т., Нестайко І. Лекція-презентація як форма патріотичного виховання (на матеріалі роботи освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі»). Актуальні питання гуманітарних наук: / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 79. Том 2. С. 261–272. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/79_2024/part_2/42.pdf

75. Сеньовська Н., Скуратко Т. Розширення тематики літературного краєзнавства (на матеріалі вивчення книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг»). Тенденції і перспективи вивчення літератури у середній і вищій школах:

матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 січня 2025 року / за заг. ред. Н. Р. Грицак. Тернопіль: Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, 2025. С. 154–159. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35663>

76. Сеньовська Н. Патріотичне виховання: перезавантаження : методичні рекомендації з патріотичного виховання учнів для здобувачів вищої педагогічної освіти, викладачів, учителів та вихователів. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. 66 с. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/e-lib/DocDescription?doc_id=254815

77. Синькевич М. Досвід роботи з морально-етичного виховання. Позакласний час. 2016. № 7-8. С. 87-91.

78. Скоріна Г. Каталог книжок про російсько-українську війну. URL: <https://bookforum.ua/participants/13070>

79. Степанидин Б. Викладання української літератури в школі. Київ: Проза, 1995. 254 с.

80. Стецюк О. Сум... Тернопіль: Джура, 2024. 56 с.

81. Стецюк О. Біль... Тернопіль: Джура, 2024. 63 с.

82. Стецюк О. Туга... Тернопіль: Джура, 2024. 70 с.

83. Сухомлинский В. Сердце отдаю детям. Київ : Радянська школа, 1988. 272 с.

84. Сухомлинский В. Сто советов учителю. Київ : Радянська школа, 1984. 254 с.

85. Сухомлинська О. Вихованн як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін. *Шлях освіти*. 2004. № 2. С. 2–5.

86. Сухомлинський В. Пависька середня школа. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 4. Київ : Радянська школа, 1976. С. 145–206.

87. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (Указ президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015) URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

88. Там добре живеться, де гурт до справи береться. Джміль. 2018. № 3. С. 2-4. URL: <https://jmil.com.ua/2018-3/coverpic>

89. Тактична комунікація для закладів освіти. Як спілкуватися з учнями та їхніми батьками під час війни : посібник / Антон Семенов та інші. К., 2024. 42 с. URL: <https://yakty.com.ua/tkzo>

90. Тактична комунікація для цивільних. Як підтримувати стосунки під час війни : посібник / Антон Семенов та інші. К., 2024. 40 с. URL: <https://yakty.com.ua/tkcivil>

91. Ткачук М. Українська література XX століття. Монографія. Тернопіль: Медобори, 2014. 608 с.

92. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ: Міленіум, 2002. 320 с.

93. Трофименко Т. 7 типів жіночих образів сучасної української літератури: у чому сила, сестро?Повага: веб-сайт. 2017. URL: <https://povaha.org.ua/7-typiv-zhinochyh-obraziv-suchasnoji-ukrajinskoji-literatury-u-chomu-syla-sestro/>

94. Українські народні казки. URL: <https://kazky.org.ua/zbirky/ukrajinsjki-narodni-kazky> (дата звернення 25.08.2021).

95. Устименко І. Патріотичне виховання учнівської молоді, окреслене війною. *Педагогічний вісник*. 2022. № 1–2. С. 26–29. URL: file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/PP_1_2-28-31.pdf

96. Фасоля А. Формування духовного світу школяра засобами літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2000. № 1. С. 51–58.

97. Філоненко С. Феномен жіночої прози в українській літературі. *Українська мова та література*. 2008. № 22–24. С. 59–60.

98. Хайруліна Т. Активні методи навчання та виховання. Відкритий урок: розробки, технології, досвід. 2001. № 1-2. С. 72-76.

99. Харлан О. Міський пейзаж: ретроспектива зображення і перспектива бачення (Елена Ферранте, Фолькер Кучер). *Географія і текст: літературний вимір*: монографія / упорядник Тетяна Черкашина. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 195–203.

100. Харлан О. «Розстріляне Відродження» в сучасній українській літературі: художньо-тематичні моделі. *Актуальні тенденції викладання літератури*: матеріали IX регіонального наук.-практ. семінару (23 квітня 2021 р.) / ред. кол. О. П. Новик (голова) та ін. Бердянськ: БДПУ, 2022. С. 73–78.

101. Харлан О. Війна у прозі Ігоря Михайлишина. *Війна і література*: зб. пр. Міжнародної наукової конференції. 27–28 квітня 2023 року. Черкаси: Видавець Юлія Чабаненко, 2023. С. 197–211.

102. Це війна. Українські письменники і письменниці про те, як пережити катастрофу [Віталій Портников, Володимир Рафеєнко, Станіслав Асєєв та ін.] / Упоряд. Юлія Бентя, Олег Коцюба, Наталія Федущак. Світлина Анни Ільченко. Київ: Критика, 2024. 208 с.

103. Чижевський Б. Актуальні проблеми побудови національної системи виховання в умовах державотворчого процесу в Україні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. ; за заг. ред. О. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 79–83.

ДОДАТКИ

АНКЕТА: «Сприйняття образу воїна-героя в сучасній материнській прозі»

(на матеріалі книг Л. Орляк «Ти зробив усе, що зміг» та М. Вітишин «Мій син – кіборг»)

1. Які емоції ви відчували під час читання творів?

- ☐ Сум
- ☐ Гордість
- ☐ Сльози
- ☐ Надія
- ☐ Біль
- ☐ Не відчував/ла емоцій
- (Інше: _____)

2. Що найбільше вразило у постатях героїв Олександра Орляка або Івана Вітишина?

- ☐ Їхня мужність
- ☐ Любов до матері
- ☐ Рішучість
- ☐ Молодість
- ☐ Жертовність
- ☐ Інше: _____

3. Чи ототожнюєте ви себе з героями або їхніми родинami?

- ☐ Так, у мене теж є родич/знайомий на фронті
- ☐ Частково – я задумався про це після прочитання
- ☐ Ні, але я глибоко співпереживав(ла)
- ☐ Важко відповісти

4. Які риси, на вашу думку, має справжній герой? (Оберіть до 3 варіантів)

- ☐ Відданість
- ☐ Внутрішня сила
- ☐ Чесність
- ☐ Емоційна чутливість
- ☐ Вірність країні
- ☐ Готовність до самопожертви
- ☐ Інше: _____

5. Чи змінилося ваше розуміння слова «патріотизм» після прочитання цих творів?

- ☐ Так, значно
- ☐ Частково

☐ Ні

☐ Я задумався над цим уперше

6. Як ви вважаєте, чи потрібно вивчати подібні тексти в школі?

☐ Так, це важливо для розуміння сучасності

☐ Так, але тексти мають бути емоційно посильними

☐ Не обов'язково

☐ Ні

7. Дopiшіть одне речення: «Після прочитання цих творів я зрозумів/зрозуміла, що...».